

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Т. ИСОҚОВА, Х. ХЎЖАҚУЛОВ

ДЕМОГРАФИЯ СТАТИСТИКАСИ

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган*

Тошкент — 2004

Исоқова Т., Хужақулов Х. Демография статистикаси. Т.: «УАЖБНТ»
Маркази, 2004, 144 б.

Ўқув қўлланмада «Демография» курси бўйича асосий мавзуларнинг матни берилган бўлиб, унда демографик жараёнлар ва аҳоли ҳақидаги маълумотлар манбалари, аҳоли динамикаси, таркиби ва жойланиши, аҳолининг табиий ҳаракатлари, тугилиш ва репродуктив кайфият, ўлим кўрсаткичи ва ўртача умр кўриш, аҳолини такрор ишлаб чиқариш ва унинг қупайиши, демографик прогнозлаш, мустақиллик шароитида демографик сиёсат каби муаммолар ёритилган.

Ўқув қўлланма маъруза матни сифатида «Демография» курсини урганувчи талабалар ва кўп сонли ўқувчиларга мўлжалланган.

Тақризчилар: Андижон муҳандислик-иқтисодиёт институти профессори, иқтисод фанлари доктори **Қ.Х. Йулдошев**,
Фарғона Давлат университети профессори, иқтисод фанлари доктори **К.С. Ҳамдамов**

КИРИШ

Аҳоли жамият тараққиётида ишлаб чиқарувчи куч ва асосий истеъмолчи сифатида намоён бўлади. Шу муносабат билан инсоният тарихи аҳоли билан боғлиқ бўлган муаммоларни ўрганишни тақозо этади. Аҳоли ҳаракатлари билан боғлиқ бўлган муаммоларни ўрганувчи фан «демография» деб аталади. «Демография» «демос» — халқ, «графия» — ёзаман сўзларидан олинган бўлиб, аҳоли ҳақидаги ёки аҳолишунослик маъноларини англатади.

Демография янги фан эмас, унинг ўрганилаётганига уч юз йилдан ошди. Шу билан бирга фан ўзининг мазмун-моҳиятини йўқотгани, эскиргани йўқ. Демографик жараёнларнинг таҳлили мавзусида олимлар ўртасида анжуманлар ўтказилиб, матбуот ҳамда давлат аҳамиятига молик идораларда кўплаб йиғилишлар ушбу соҳага бағишланмоқда.

Аҳолининг ўсиши табиий, иқтисодий, ижтимоий шароитларга, миллий урф-одатлар ва удумларга боғлиқ.

Дунё бўйича аҳолининг кўпайиш салмоғи ривожланаётган мамлакатларга тўғри келади. Ўзбекистон Республикаси ҳам аҳолиси тез кўпаяётган мамлакатлар қаторига киради. Аҳолининг кўпайиши мамлакат миқёсида ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни келтириб чиқаради.

Мустақиллик шарофати, юртбошимизнинг саъй-ҳаракатлари билан мамлакатимиз аҳолисининг тинч, фаровон турмуш кечиришлари учун барча шароитлар яратилмоқда. Мамлакатимизнинг демографик сиёсати «мустаҳкам оила, соғлом она ва бола, меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишга қаратилган». «Биз учун устувор вазифа — бу барча ислохотларимизнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берадиган инсон омили ва мезонидир. Бу демографик ва бошқа миллий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат олиб

бориш демакдир».¹ Ўзбекистонда оила жамиятнинг бир бўлаги, мустақил кичик бир «мамлакат» сифатида қаралади. Айнан оилада авлодлар алмашинуви: туғилиш, ўлиш, никоҳ, ажралиш жараёнлари амалга ошади. Зеро, оила аҳоли ақлий ва жисмоний шаклланишининг дастлабки босқичи ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан оила дахлсизлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 63, 64, 65-моддалари билан муҳофаза қилинган. Оиланинг мустақкам бўлиши аҳоли ўсишини таъминлабгина қолмасдан, балки ақлий ва жисмоний етук меҳнат ресурсларининг шаклланишига асос бўлади. Мамлакат ҳаётида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар аҳолининг фаровон турмуш кечириши, келажак авлоднинг баркамол бўлиб ўсишига қаратилган. Ўзбекистон Республикасида кейинги 10 йилда демографик жараёнларда катта ўзгаришлар содир бўлди. Жумладан, туғилиш даражаси ва янги оилалар ташкил топиши қисқарди. Бу ўзгаришлар аҳоли сонига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Ўзбекистон аҳолиси сони 2003 йил бошига келиб 25,3 млн. кишини ташкил этди. Шундан 62,7 фоизи қишлоқларда яшайди. Тарихий ва ижтимоий-иқтисодий омиллар ҳамда иқтисодиётнинг аграр хусусиятга эга бўлиши шаҳар аҳолиси улушининг жуда юқори эмаслигига сабаб бўлмоқда. Кейинги чорак аср мобайнида республика аҳолисининг сони 11 млн. кишига ошди. Мустақиллик даврида эса аҳоли 4,2 млн. кишига кўпайиб, ўртача йиллик миқдори 420 минг кишини ташкил этди. Лекин аҳоли сони мутлақ сонларда ортиб боргани ҳолда, унинг ўсишида йилдан-йилга пасайиб бориш кузатилмоқда. Масалан, 1970-1979 йиллар орасида ўртача йиллик ўсиш 3,0 фоизни ташкил қилган бўлса, кейинги 1980-1989 йилларда 2,3 фоизга тўғри келди. 1990-1999 йилларда бу кўрсаткич 1,8 фоизга тушди. Охириги икки йилда эса аҳолининг ўсиш суръати 0,6 фоизга тенг бўлди.

Аҳоли сони ўсиш суръатларининг пасайишига республикада табиий ўсиш кўрсаткичининг пасайиб бораётганлиги катта таъсир кўрсатмоқда. Масалан, 1991 йилда аҳоли

---

¹ Каримов И. А. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясидаги нутқи // Халқ сўзи, 2002. 30 август.

сони ҳар минг киши ҳисобига 28,3 нафарга ортган бўлса, бу кўрсаткич 2000 йилда 17 нафарни ташкил этди. Демак, кейинги 10 йилда табиий ўсишнинг умумий коэффициенти 11,3 промиллега қисқарди. Агар мутлақ сонларда ифодаланса, 1991-2000 йилларда аҳоли табиий кўпайишининг мутлақ йиллик миқдори 593,1 минг кишидан 394,5 минг кишига ёки 1,4 мартага камайди. Аҳоли билан боғлиқ бўлган муаммоларни ҳал қилишдан аввал аҳоли ҳаракатлари ўзгаришининг ҳозирги ҳолати ҳамда унинг ўсиши истиқболларини илмий асосда ўрганиш демографик маълумотларни таҳлил қила билишни тақозо этади. Демографик жараёнлар иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий омиллар таъсирида ривожланишини таъкидладик. Ўз ўрнида мамлакатдаги иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ривожланиш даражаси демографик жараёнларга ўз таъсирини кўрсатади. Шу муносабат билан демография фанини иқтисодий, ижтимоий, сиёсий фанларни ўрганаётган мутахассислар, албатта, билишлари керак. Демография статистикаси фанини ишбилармон ва тадбиркор ҳам билиши лозим. Чунки у ўз маҳсулотини кимга, қанча ишлаб чиқаришни режалаштириши керак. Бундай эҳтиёжни ўрганиш учун аҳолининг ёши, жинси бўйича ўзгаришларни, оилалар сони ҳамда уларнинг катта-кичиклиги, оиладаги болалар сони, миллий урф-одатлар ва бошқа аҳоли ҳақидаги маълумотларни билиши зарур.

АҚШда демографияни ўрганиш тадбиркорлар учун мақсаднинг бошланиши ҳисобланади. Шундай экан, демография статистикаси фанини фақат талабалар эмас, ишбилармон ва тадбиркорлар, жамият ривожланиши билан боғлиқ фаолият кўрсатаётган ҳар бир шахс билиши шарт. Фанни ўрганишдан мақсад — демографик жараёнлар ҳақидаги маълумотларни таҳлил қилиш, ушбу жараёнлардаги муаммоларни ҳал этиш тадбирларини ишлаб чиқиш, жамиятдаги демографик ҳолатга баҳо бериш ҳамда ижтимоий-иқтисодий истиқболни белгилашнинг асоси ҳисобланган демографик прогнозлашдан иборат.

1-МАВЗУ. ДЕМОГРАФИЯ СТАТИСТИКАСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАСИ

1.1. Демография статистикаси фани тарихидан

Демография статистикасининг бошқа фанлар тарихидан фарқли ўлароқ, ташкил топиш санаси аниқ ва маълумдир. 1662 йил январь ойида Лондон шаҳрида Джон Граунтнинг (1620–1674) «Ўлим ҳақидаги варақага асосан табиий ва сиёсий кузатувлар якуни асосида ушбу шаҳарни бошқариш, дини, савдоси, ҳавоси, касалликларига муносабатлар» номли асари босилиб чиқди. Граунт Лондон шаҳрининг туғилиш ва ўлим ҳақидаги 80 йиллик маълумотларини ўрганиб, аҳолининг яшаш қонуниятларини таҳлил қилди. Ушбу таҳлиллар шуни кўрсатадики, ўғил болалар қиз болаларга нисбатан кўп туғилади. Шу билан бирга қизларга нисбатан ўғил болалар кўп ўлади. Граунт биринчи бўлиб туғилиш ва ўлимнинг математик моделларга асосланган жадвалини тузди. Шунингдек, никоҳ, ажралиш каби аҳоли таркибий ўзгаришларининг туғилиш ва ўлим даражасига таъсири ҳақидаги жадвалларни ҳам ишлаб чиқди.

XIX асрга келиб парижлик олим А. Гийярнинг (1799–1876) «Аҳоли статистикаси элементлари ёки солиштирма демография» номли китоби чиқиши билан демография статистикаси фанига янгилик киритилди.

1880 йилда Жак Бертийон «Францияда аҳоли ҳаракатлари статистикаси» асарини ёзди. Ушбу китоб аҳоли ҳаракатларига тааллуқли барча ўзгаришлар ёритилганлиги билан фарқ қилади. Бертийон аҳолининг табиий ва механик ҳаракатлари ва улардаги ўзгаришларининг иқтисодий, ижтимоий, психологик сабаблари, жамоанинг янгилашлари, меҳнатга қобилиятли аҳоли, оила қуриш, туғиш ва фарзандларни тарбиялаш борасидаги тадқиқотлар натижалари орқали демография статистикаси фани табиат ва жамият, иқтисодий йўналиш-

даги адабиётларнинг онаси эканлигини исбот қилди. Кейинги йилларда баъзи мутахассис олимлар демография статистикаси фани предметини чегаралаб, аҳолининг табиий ва механик ҳаракатларини ўрганувчи фан сифатида қарай бошладилар.

МДХ давлатлари олимларидан А.И. Антонов, М.С. Бедний, В.А. Борисов, А.Я. Боярский, Б.Ц.Урланис ва бошқалар ушбу фаннинг ривожланишига катта ҳисса қўшдилар. Республикамизда М.Караханов, И.Муллажонов, Р. А.Убайдуллаева, О.Ота-Мирзаев, Н.Алиакберова, Л.П.Максакова, М.Р.Бўриева, Х.Назарова каби аҳолишунос олимларнинг бу соҳадаги хизматлари каттадир.

1.2. Демография статистикаси фанининг предмети

Демография статистикаси фанининг предмети аҳолини такрор ишлаб чиқариш қонунлари ҳисобланади. Аҳолини такрор ишлаб чиқариш жамият ривожланишининг бир бўлаги сифатида қаралади. Демак, демография статистикаси фани жамият ҳақидаги умумий фанлар қаторига киради.

Шу билан бирга демография статистикасини аҳоли ҳақидаги махсус фан деб ҳисоблаш мумкин. Аҳоли — бу маълум ҳудуд, мамлакат миқёсида яшаб, авлодлар алмашинуви жараёни натижасида аҳоли такрор ишлаб чиқарилиши амалга ошадиган манбадир.

Аҳолини такрор ишлаб чиқариш табиий, ижтимоий, иқтисодий шароитларнинг таъсири ҳамда аҳоли таркибидagi ўзгаришлар, миллий-тарихий удумлар, урф-одатлар ва репродуктив маънавиятнинг шаклланиши орқали юз беради. Демографик вазиятни ўрганиш давомида аҳоли динамикаси, табиий ўсишига таъсир этувчи ижтимоий-иқтисодий омиллар, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ривожланишга демографик вазиятнинг таъсири ҳам ўрганилади. Мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш демографик вазиятнинг кескинлашувига ёки мақсадли ривожланишига, шу билан бирга аҳолининг репродуктив маънавиятига ҳам бевосита таъсир этади. Репродуктив маънавият (reproduction) французча сўз бўлиб, эркак ва аёлнинг биргаликда бола туғилишига ички психологик интилиши, кутиши, хоҳиш-иродасини белгиловчи кечинмадир. Репродуктив маънавиятнинг соғлом шаклла-

ниши атрофлаги турли омиллардан ташқари, давлат томонидан олиб борилаётган мақсадли демографик сиёсатга ҳам боғлиқ. Шу нуқтаи назардан демография фанига ижтимоий жараёнларни ҳам ўрганувчи фан сифатида қараш мумкин. Иккинчи томондан, юқорида таъкидланганидек, аҳолишуносликни махсус фан деб қараш мумкин. Чунки аҳоли – бу одамларнинг оддийгина жамоаси бўлиб қолмасдан, доимий янгиланиб, такрор ишлаб чиқарилиб, ҳаракатда бўлиб турувчи инсонлар йиғиндисиدير.

Аҳоли ичида демографик жараёнлар: туғилиш, ўлим, аҳолининг кўпайиши такрорланиб, ўрин алмашиб, янгиланиб бориш хусусиятига эга. Меҳнат жамоаси, маҳалла кабилардан кескин фарқ қилиб, аҳоли ўзининг бир неча хусусиятлари орқали ривожланиб боради.

Аҳолини такрор ишлаб чиқаришга кўпроқ инсонга тааллуқли бўлган омиллар таъсир этади. Миграция – демографияга тааллуқли мавзу дейиш мумкин, лекин миграция кўпроқ иқтисодий, ижтимоий, сиёсий омилларга боғлиқ. Шу билан бирга миграция аҳолининг туғилиш, никоҳланиш, ўлим кўрсаткичларига таъсир этувчи омиллардан ҳисобланади. Аҳолини такрор ишлаб чиқаришда унинг оилавий таркиби, миллий таркиби, соғлиқ кўрсаткичи, яшаш тарзи, маълумот даражаси, ижтимоий таркиби, миграция ва бошқа омиллар таъсир этади. Шу муносабат билан демография фани аҳолини такрор ишлаб чиқаришга таъсир этувчи омилларни ўрганади. Аҳолининг ривожланиши ҳақидаги тенденцияни социал-гигиена фани ҳам ўрганади. Лекин социал-гигиена фани, асосан аҳолининг жисмоний соғлиғи ҳақидаги маълумотларни ўрганишга қаратилган. Демография статистикаси ва социал-гигиена фанлари бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини тўлдириб, аҳоли ҳаракатларини ҳисоблаб, таҳлил қилиб, истиқболларини белгилайди.

1.3. Фаннинг мақсади, вазифаси ва амалиётдаги аҳамияти

Ҳар қандай фан табиат ва жамият ривожланиши (ҳаракатлари) қонунларини ўрганади. Бундан ташқари, фаннинг амалиётда ҳам аҳамияти бўлади. Демография статистикасининг ҳам бошқа фанлар қатори вазифалари ва амалиётдаги

аҳамияти мавжуд. Демография статистикаси фанининг вазифаси қуйидагилардан иборат:

- демографик жараёнларнинг ривожланиш тенденциялари ва уларга таъсир этувчи омилларни ўрганиш;
- демографик прогнозлаш;
- демографик сиёсат асосларини ишлаб чиқиш.

Демографик жараёнларнинг ривожланиш тенденцияларини ўрганиш учун, аввало, статистик маълумотлар аниқлигига ишонч билдириб, бу маълумотлар манбаини билиш керак. Демографик жараёнлардаги ҳар бир кўрсаткични таҳлил қилишда уларнинг қандай мақсадда ўрганилаётганлиги аҳамиятлидир. Масалан, туғилиш ҳақидаги кўрсаткичнинг динамик кўрсаткичи умумий туғилиш ҳақида маълумот беради, холос. Туғилишнинг ўсиб ёки камайиб бораётганлиги ҳақида тасаввурга эга бўлиш учун таҳлилга янада кенгроқ ёндашиш зарур. Туғилишнинг динамик кўрсаткичлари жами аҳолига нисбатан, туғиш ёшидаги аёлларга ва оила сонига нисбатан ҳисоботларни аниқлашни тақозо қилади.

Худди шунингдек, ўлим ҳақидаги кўрсаткичлар, никоҳ ва ажралиш ҳақидаги кўрсаткичлар таҳлил қилиниши мумкин.

Демографик жараёнларнинг ривожланиш тенденциялари ушбу жараёнлардаги ўзгаришларга таъсир этувчи омилларни ҳам ўрганишни тақозо этади.

Омиллар ҳақида гап кетганда, «сабаб» тушунчасига ҳам тўхталиб ўтиш керак. «Сабаб» — фалсафий тушунча бўлиб, маълум ўзгаришни келтириб чиқарувчи сабаб бўлиши мумкин.

Сабабнинг статистик таҳлили натижасидаги кўриниши омил деб аталади.

Демографик ривожланиш тенденциялари ва уларнинг ривожланиш жараёнига таъсир этувчи омиллар ўрганилиб, жамиятнинг истиқболлари белгиланади. Истиқболни белгилаш деганда фақат демографик жараёнлар прогнози тушунилмаслиги керак. Демографик жараёнларнинг прогнозларига асосланган ҳолда мамлакатдаги барча иқтисодий-ижтимоий истиқболлар белгиланади. Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, меҳнат ресурсларини шакллантириш, мактаб, боғча ва бошқа объектлар қурилишини режалаштириш ва ҳатто мамлакатнинг ҳарбий қуввати-

ни аниқлашда демографик жараёнлар прогнозларидан фойдаланилади.

Демографик жараёнларнинг ҳолати, уларнинг ривожланишига таъсир этувчи омиллар натижасида истиқболлар белгиланади. Шу билан бирга демографик сиёсат ҳам ишлаб чиқилади. Демографик сиёсат мамлакат миқёсида фақат демографик нуқтаи назардан эмас, балки иқтисодий, ижтимоий, сиёсий қарашлар йиғиндиси нуқтаи назаридан ҳам ишлаб чиқилади. Шунинг учун демографик сиёсатни ишлаб чиқиш жараёнида демографлардан ташқари иқтисодчилар, ҳуқуқшунослар, социологлар, психологлар, тиббиёт ходимлари ва жамият ривожига тааллуқли бошқа мутахассислар қатнашадилар.

1.4. Демографик таҳлилларнинг усуллари

Демография статистикаси фанининг предмети бўлган аҳолини такрор ишлаб чиқаришни ўрганиш усуллари қуйидаги уч гуруҳга бўлинади: статистик, математик ва социологик усуллар.

Демография фанида кузатиш объекти алоҳида одамлар эмас, балки маълум хусусиятларига кўра гуруҳлаштирилган аҳолининг жамланган қисмидир. Маълумотларнинг бундай йиғиндиси статистик ҳақиқат деб аталади. Статистик маълумотларнинг текшириш объектига муносабатини солиштириш йўли билан таҳлил қилиниши корреляцион омиллар таҳлили деб аталади. Бундан ташқари, демографик таҳлилларда индекс усули, танлов усули, ўртача ҳажм усули, тенглаштириш ва жадвал усуллари қўлланилади. Аҳолини такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги оддий ва мураккаб мутлақ кўрсаткичларни солиштириш орқали боғланишларни ўрганиш мумкин. Бугунги кунда аҳоли динамикаси ва унинг ўзгаришлари кўпроқ математик усуллар билан таҳлил қилинади. Демографик жараёнларни таҳлил қилишнинг социологик усули ҳозирги куннинг асосий мавзусига айланиб қолди. Таҳлилнинг бундай усулида жамиятдаги демографик жараёнларга баҳо берибгина қолмасдан, келажакдаги режалар, тадбирлар, демографик жараёнларга шу жамиятдаги аҳолининг муносабатлари ҳам ўрганилади.

1.5. Фаннинг таркиби

Биз юқорида таърифлаганимиздек, демография фани бир неча йўналишлар бўйича қисмларга бўлиб ўрганилади, яъни демографик статистика, демографик математика, демографик тарих, этник демография, иқтисодий демография ва социологик демография.

Демографик статистиканинг асосий вазифаси аҳолини такрор ишлаб чиқариш ҳақидаги бошланғич статистик маълумотларни йиғиш, ўрганиш, таҳлил қилиш ва ушбу таҳлиллар асосида керакли хулосалар ишлаб чиқишдан иборатдир.

Математик демография демографик жараёнларнинг ўзаро боғланишини математик усуллар орқали прогнозлаштириш, шу билан бирга туғилиш, никоҳланиш ва ўлим ҳақидаги маълумотларни доимий ва мавжуд аҳолининг миқдорига асосан моделлаштиришни тадқиқ этади.

Демографик тарих бўлимида демографик жараёнларнинг ҳолати ва динамикаси ҳамда ривожланиш тарихи ўрганилади.

Этник демографияда аҳолини такрор ишлаб чиқаришнинг миллий ва этник хусусиятлари, шу билан бирга туғилиш, оиладаги болаларнинг сони, ўргача умр кўриш, никоҳланиш салмоғи ва никоҳларнинг мустаҳкамлигига таъсир этувчи миллий, этник омиллар таҳлил қилинади.

Иқтисодий демография бўлимида аҳолини такрор ишлаб чиқаришга таъсир этувчи иқтисодий омиллар ўрганилади. Аҳолининг яшаш шароити, касби, маълумот даражаси ва иқтисодий ҳаётдаги моддий таъминотининг аҳоли табиий ўсишига, оила ва никоҳланиш салмоғига таъсир даражалари аниқланади.

Социологик демография бўлимида эса демографик жараёнларга таъсир этувчи социал-психологик омилларнинг таъсири ўрганилади.

Шундай қилиб, демография фани жамият ҳаётида зарур бўлган тиббиёт, сиёсий, ҳуқуқий ва бошқа фанлар билан ҳам бевосита боғлиқ ҳолда ривожланади.

Демографик жараёнларнинг ривожланиши жамиятдаги ишлаб чиқарувчи кучлардан самарали фойдаланиш ёки фаолиятни демографик жараёнларга сарф қилиш йўллари кўрсатади.

Назорат учун саволлар

1. Демография статистикаси тарихи ҳақида маълумот беринг.
2. Фаннинг предмети, таърифи.
3. Фаннинг асосий мақсади нима?
4. Фаннинг вазифаси ва амалиётдаги аҳамиятини айтиб беринг.
5. Демографик таҳлилларнинг усуллари қандай?
6. Фаннинг таркибини тушунтиринг.
7. Демография статистикаси фанининг бошқа фанлар билан алоқаси.

Таянч иборалар

Демография, демографик статистика, демографик таҳлил, аҳолини такрор ишлаб чиқариш, репродуктив маънавият.

2-МАВЗУ. ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР ВА АҲОЛИ ҲАҚИДАГИ МАЪЛУМОТЛАР МАНБАЛАРИ

2.1. Аҳоли ҳақидаги маълумотлар манбалари

Аҳоли ҳақидаги маълумотлардан мақсадли фойдаланиш учун ушбу маълумотларнинг манбалари ҳақида тушунчага эга бўлиш керак.

Демографик жараёнларни таҳлил қилиш учун қуйидагилар демографик маълумотларнинг дастлабки манбалари ҳисобланади:

1. Аҳолини рўйхатга олиш маълумотлари. Аҳоли рўйхати мамлакат ички қоидалари ва эҳтиёжига асосан 5-10 йилда бир марта ўтказиладиган илмий, ташкиллашган жараёндир.

2. Кундалик статистик маълумотлар: аҳолининг туғилиши, ўлиши, никоҳ ва ажралиш ҳақидаги жараёнларни расмийлаштириб бориш ҳужжатлари.

3. Кундалик рўйхат, регистрация ва ҳисоботлар. Аҳолининг кундалик ҳаракатларини акс эттириб боровчи ташкилотларнинг бошланғич маълумотлари.

4. Танлаб ўтказиладиган махсус тадқиқотлар маълумотлари аҳолининг ҳаракатлари ҳақидаги дастлабки маълумотлар ҳисобланади.

Аҳолини рўйхатга олиш — маълум ҳудудда, мамлакатда яшаётган аҳолининг сони, сифат кўрсаткичлари: аҳоли ҳақидаги демографик, иқтисодий, ижтимоий маълумотларни олиш, таҳлил қилиш, маълумотларни чоп этиш ва келажак истиқболларини белгилаш учун тайёргарлик кўриш жараёни ҳисобланади. Аҳолини рўйхатга олиш фақат демографик маълумотларни йиғиш билан чегараланиб қолмайди. Аксинча, маълумотларни таҳлил қилиш ва матбуотда чоп этиш рўйхатга олишнинг якуний натижаси ҳисобланади.

Иккинчидан, аҳолини рўйхатга олиш орқали фақат аҳоли ҳақидаги маълумотларни эмас, балки мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш таркиблари ҳақида маълумот

ларни олишга муваффақ бўлинади. Аҳоли рўйхати аҳолининг ижтимоий келиб чиқиши, халқ хўжалиги тармоқларидаги таркиби, аҳолининг ҳудудлар бўйича жойланиши, иш билан бандлиги ва ишсизлар ҳақидаги маълумотлар, оилавий таркиби ва ижтимоий аҳволи ҳақидаги маълумотларни йиғувчи жараёндир. Шунинг учун ҳам аҳоли рўйхати бу умумхалқ иши, деб бежиз айтилмаган.

Аҳоли ҳисобини юритиш тарихий жараён бўлиб, хўжалик ҳисобини юритишнинг бир бўлаги сифатида қаралган. Ҳунармандчилик, савдо, қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ ҳолда қадимдан Хитой, Япония, Греция, Рим ва бошқа мамлакатларда аҳоли ҳисоби юритилган. Аҳоли ҳисоби, асосан, молиявий ва ҳарбий мақсадларда олиб борилган. Шунинг учун аҳолининг жами ҳисоби эмас, асосан эркаклар ҳақида маълумот тўпланган. Қадимги Римда оила бошлиғидан қасамёд орқали оила аъзолари ҳақида ҳисобот бериш талаб қилинган. Ҳатто Сервин Тулли подшоҳлигида хазина сарфлашга ҳам тўғри келган. Хазинадан аҳолининг жинси ва ёшига қараб танга тарқатиш орқали аҳоли ҳисобини олиш ташкил этилган. Дунёда биринчи илмий ташкиллашган аҳоли рўйхати 1846 йилда Бельгияда статист олим Адольф Кетле (1796—1874) бошчилигида ўтказилган рўйхатга олиш ҳисобланади. Бунинг аҳамияти шундаки, бир кунлик мавжуд аҳоли ҳисобга олинган. Ушбу аҳоли рўйхатининг усуллари ва яқунларидан 1872 йилда Петербургдаги Бутун дунё Статистик Конгрессида фойдаланилди. Конгресс раислигини саёҳатчи олим, статист П. П. Семенов-Тяньшанский олиб борди. Петербург конгрессида дунё мамлакатлари ҳар 10 йилда аҳоли рўйхатини ўтказиши тўғрисида тавсиялар берилди.

Россияда аҳолини ҳисобга олиш Петр I замонидан бошланган. Аҳоли ҳисобини юритиш аҳоли ревизияси деб юритилган. Аҳоли ревизияси асосан деҳқон ва ишчиларга тааллуқли бўлиб, солиқ тулаш учун ҳисоб-китоблар юритилган.

Ревизиянинг аҳоли рўйхатидан фарқи шундаки, ревизия узоқ давом этган. Масалан, битта ревизия 10 йилга чўзилиб кетган. Биринчи ревизия 1720-1722 йилларда ва охириги 1857 йилда ўтказилган. 1897 йилда биринчи марта Умумроссия аҳолиси рўйхатини олиш амалга оширилган бўлиб, аҳолини рўйхатга олиш принципига мувофиқ бир вақтда ўтказилган.

Аҳоли рўйхатида уч категория ҳисобга олинган:

- 1) мавжуд аҳоли;
- 2) доимий аҳоли;
- 3) юридик аҳоли.

Аҳолини рўйхатга олиш варақалари уч хил бўлган:

А – Деҳқонлар;

Б – Мулкдорлар;

В – Шаҳар аҳолисини ҳисобга олиш варақалари.

Қишлоқ аҳолисини ҳисобга олиш варақасида уй хўжалиги бўйича ҳисобланиб, унда битта уйда яшовчи оила аъзолари ва қариндошлари ҳам ҳисобга олинган.

Шаҳар аҳолиси ҳисобга олинганда алоҳида квартира эгалари рўйхатга олинган. Ҳисобга олиш варақасида жами 14 та савол бўлиб, ушбу саволларда оиланинг аҳволи, оила аъзоларининг соғлиги, уйланган ёки ёлғизлиги, маълумотлилиқ даражаси, қаерда ўқийди ёки қайси ўқишни тугатганлиги ҳақидаги маълумотлар талаб қилинган. Рўйхатга олишнинг критик моменти 28 январь бўлиб, критик моментгача олдиндан ҳисобот юритилган.

Рўйхатга олиш варақаси ҳар бир шахс учун алоҳида тўлдирилиб, ундан ташқари аҳоли яшаш пунктлари бўйича жамлама қайдномаси (ведомости) ҳам мавжуд бўлган.

Ҳисобчилар қишлоқларда 2000 аҳолига, шаҳарда 750 аҳолига биттадан белгиланган бўлиб, рўйхатга олиш варақалари қишлоқларда 20 кун аввал, шаҳарда 10 кун аввал тўлдирила бошланган. Рўйхатга олинган маълумотларни таҳлил қилиш 8 йил давом этган. Иккинчи аҳоли рўйхати 1920 йил 28 август ҳолатига ўтказилди. Лекин тайёрланган дастурлар бўйича асосий аҳолини рўйхатга олиш 1926 йилда бўлиб ўтди.

1926 йил 17 декабрга ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш бутун собиқ СССР бўйича биринчи ўтказилиши эди. 1937 йил 6 январда ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш маълумотлари давлат комиссияси томонидан қабул қилинмади ва 1939 йил 17 январь ҳолатига яна аҳоли рўйхати ўтказилди. Ушбу рўйхатга олиш маълумотларини тўла таҳлил қилиш имконияти бўлмасдан уруш бошланиб кетди. Урушдан сўнг 1959 йил 15 январь ҳолатига аҳоли рўйхати ўтказилди. 1970 йил 15 январь ҳолатига навбатдаги аҳоли рўйхати ўтказилди. Бу сафарги тадбирда 18 та савол бўлиб, аввалгилардан фарқи миграция ҳақида савол киритилди.

1979 йил 17 январь ҳолатига навбатдаги аҳоли рўйхати ўтказилди. Аҳоли рўйхатининг саволлари 16 пунктдан иборат бўлиб, 11 та савол ҳамма жойда, 5 та савол аҳолининг 25 фонзида ўрганилди.

Навбатдаги аҳоли рўйхати 1989 йил 12 январь ҳолатига ўтказилди. Жами саволлар 25 пунктдан иборат бўлиб, 18 та савол аҳолини ва 7 та савол яшаш тарзини ўрганишга багишланди. Республикамизда умумий аҳолини рўйхатга олиш тадбири ўтказилгани йўқ, лекин танлов асосида социологик тадқиқотлар ўтказиш орқали демографик жараёнлар ўрганилмоқда.

Ҳозирги замон аҳолисини рўйхатга олишнинг асосий талабларидан бири мамлакатнинг ҳамма аҳолисини тўла ҳисобга олишдир.

Аҳолини рўйхатга олишдан мақсад, **биринчидан**, фақат аҳоли миқдорини аниқлаб қолмасдан, унинг таркибини ҳам ўрганиш, яъни ҳар бир шахснинг касб, мутахассислик, миллат ва бошқа белгиларини аниқлашдир.

Иккинчидан, муҳим томони шундан иборатки, аҳоли рўйхатининг дастури ҳамма аҳоли учун бир хилдир.

Учинчидан, аҳоли рўйхати яқка тартибда олиб борилади.

Тўртинчидан, аҳоли рўйхати тўғридан-тўғри сўров орқали олиб борилганлиги сабабли ҳар бир шахс ўзини ўзи таърифлайди.

Бешинчидан, ҳар бир шахс тўғрисида алоҳида маълумотларнинг мазмуни бир хил бўлиши учун саволлар марказлашган бўлади. Шу билан бирга аҳоли рўйхатини олиш мамлакат бўйича бир хил вақтда бошланишини талаб қилади.

Юқоридаги талаблар асосида аҳоли рўйхати ташкил қилинганда, маълумотларнинг аниқлигига эришилади. Аҳолини рўйхатга олиш маълумотлари унинг табиий (туғилиш, ўлим) ва механик (кўчиш) ҳаракатлари билан қўшиб олиб борилса, аҳоли ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлиш мумкин.

Аҳолини рўйхатга олиш дастури — аҳолининг демографик, ижтимоий-иқтисодий ҳволини ўрганишга қаратилган саволлар тўпламидир.

Дастур тузилишида, асосан, аввалги аҳоли рўйхатидаги саволлар айнан қўйилади, чунки худди шу саволларнинг жавобларини солиштириш имконияти бўлиши керак.

Дастурда қуйидагилар бўйича саволлар бўлиши мумкин:

1. Аҳолининг ҳудудлар бўйича жойланиши; қишлоқ аҳолиси, шаҳар аҳолиси, аҳоли ҳаракатлари.

2. Аҳолининг жинси, ёши, никоҳланганлик даражаси ва оилавий ҳолати бўйича таркиби.

3. Аҳолининг миллий, этник таркиби, сўзлашиш тили, фуқаролик ҳолати.

4. Аҳолининг маълумотлари бўйича таркиби, яшаш манбалари, халқ ҳўжалиги тармоқларидаги иштироки, ижтимоий келиб чиқиши ва ҳ. к.

5. Оилавий таркиби (бир хил миллат ёки аралаш миллат вакилларида иборат).

6. Туғилиш, оилада тирик туғилган болалар сони, яна туғилиши керак бўлган болаларга муносабат.

7. Аҳолининг яшаш шароитлари.

Аҳоли рўйхатининг дастури аҳолининг иқтисодий, ижтимоий таркибидаги ҳолатларни баҳолашга қаратилган ҳамда аҳолини рўйхатга олиш оралиғида ўтган вақт ичидаги ўзгаришларни акс эттирувчи саволлар тўпламидан иборат бўлиб, ушбу саволларнинг ҳар бирига алоҳида жавоб бериш қийинчилик туғдирмаслиги керак. Шу билан бирга жавоблар жамият миқёсидаги илмий-назорат ташкилотлари ва жаҳон стандартлари талабларига жавоб бериши керак. Аҳоли рўйхати дастурини тузиш пайтида мамлакатдаги саводхонлик даражаси, миллий ва этник хусусиятлар, миллий урф-одат ва удумлар ҳисобга олинади. Акс ҳолда кўзланган натижа чиқмаслиги мумкин.

Рўйхатга олиш қуйидаги йўналишларни акс эттиради:

1) Мамлакат миқёсидаги аҳоли сони, жойланиши, қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг салмоғи, миграцион (ҳаракатдаги) аҳоли салмоғи ҳақидаги маълумотлар.

2) Аҳолининг оилавий аҳволи, жинси, ёши бўйича таркиби ҳамда никоҳланиш даражаси бўйича маълумотлар.

3) Аҳолининг миллий, этник таркиби, фуқаролик ҳолати, давлат тилига, она тилига алоқадорлиги, динга муносабати.

4) Аҳолининг маълумот даражалари бўйича таркиби, халқ ҳўжалигидаги иштироки бўйича таркиби, иқтисодий, ижтимоий таркиблари бўйича маълумотлар.

У - 6454/3

5) Оилаларнинг таркиб топиш асослари бўйича: бир хил миллатлардан ташкил топган оилалар, ҳар хил миллат вакилларидан ташкил топган оилалар ҳақидаги маълумотлар.

6) Туғилиш ҳақидаги, оилалардаги болалар сони, келажакда нечта фарзанд кўриш истаги ҳақидаги маълумотлар.

7) Аҳолининг яшаш шароитлари ҳақидаги маълумотлар.

8) Халқ ҳўжалигида фаолият кўрсатмаётган аҳоли учун: иш қидиряптими, қандай соҳада ишлашни хоҳлайди ва бошқа йўналишдаги маълумотларни аниқлашга қаратилган бўлади.

Аҳолини рўйхатга олиш орқали келажакдаги режаларга асос яратиш мумкин. Ушбу йўналишдаги аниқ таклифларни аҳолининг маълум қисмида социологик тадқиқот ўтказиш орқали ҳам ўрганиш мумкин.

2.2. Аҳоли рўйхатининг категориялари ва кузатув бирлиги

Рўйхатга олиш аҳоли ҳақида тўла маълумотга эга бўлиш демакдир. Рўйхатга олиш пайтида мавжуд аҳоли билан доимий аҳолини фарқлаш керак. Мавжуд аҳоли доимий аҳолидан кўп бўлади. Рўйхатга олиш вақтида олти ойгача вақтга келган ёки кетган аҳоли вақтинчалик аҳоли ҳисобланади. Ҳарбий хизматдагилар ҳамда ўқув юрти талабалари бундан мустасно. Бундай шароитда доимий яшаш жойида доимий яшовчи, лекин кетган, вақтинчалик жойида эса (вақтинча) мавжуд аҳоли, лекин вақтинча яшаяпти, деган маънода икки жойда рўйхатга олинади.

Икки категорияда ҳисоб юритилади: мавжуд аҳоли, доимий аҳоли. Мамлакатни ижтимоий-иқтисодий режалаштиришда ҳар икки категориянинг аҳамияти катта.

Уй-жой, мактаб, боғча қурилишларини режалаштиришда доимий аҳоли ҳақидаги маълумотлар, хизмат кўрсатиш соҳаларини режалаштиришда эса мавжуд аҳоли ҳақидаги маълумотлар асос қилиб олинади.

Мавжуд аҳоли деганда шу ҳудудда ҳақиқатда яшаётган аҳоли миқдори ҳамда вақтинчалик кетган аҳоли ҳам ҳисобга олинади.

Албания, Эрон, Ливия, Туркия мамлакатларида фақат мавжуд аҳоли ҳисоби юритилади, холос.

Аҳолини рўйхатга олишда икки объект кузатилади:

1. Доимий аҳоли.

2. Мавжуд аҳоли.

Бундан ташқари, кузатиш давомида оила ва шахс бирликлари ҳисобга олинади.

Оила ва инсон аҳолини рўйхатга олишдаги дастлабки объект ҳисобланади, одамлар оилада бирлашадилар. Оила ва инсонлар ҳисобининг юритилишида бир вақтнинг ўзида оилани ҳисобга олиш билан бирга оилани ҳар томонлама таърифлашга доир дастлабки маълумотлар йиғилади.

Оила ҳисобини юритиш қўйидаги кўринишларни ўзида акс эттиради:

- туғилганлик ёки оила аъзоларининг хусусиятлари;
- биргаликда яшаш сабаблари;
- молиявий бирлик хусусиятлари.

Аҳолини рўйхатга олиш давомида оила аъзолари ёки биргаликда яшаётган одамларнинг оила бошлиғига алоқадорлиги хусусида гап юритилади. Шунинг учун рўйхатга биринчи оила бошлиғи, сўнг оила аъзоларининг оила бошлиғига тааллуқли томонлари ёзилади. Масалан, хотини, ўгли, қизи, онаси.

Касалхоналарда палата, умумий ётоқхоналарда хона кузатув бирлиги бўлиб ҳисобланади.

2.3. Рўйхатга олиш вақти ва якунлари

Аҳоли рўйхатини аниқ ва тўғри ҳисобга олиш учун критик момент ва вақт қатъий белгиланади. Чунки аҳоли доимо ҳаракатда бўлгани учун ҳисоблаш қийин кечади. Масалан, 1999 йили 1 суткада республикамизда 18 минг киши туғилиб, 8,7 минг киши вафот этган, табиий ўсиш 9,3 минг кишини ташкил қиляпти. Рўйхатга олишнинг критик моменти кечаси соат 24.00 деб олинади.

Аҳолини рўйхатга олиш вақти асосан қиш ойларида, йил бошига яқинроқ кунларни танлашни тақозо қилади. Яъни:

1. Бу вақтда аҳоли ҳаракати камроқ бўлиши керак.

2. Ҳисобчиларнинг ҳаракатлари учун маъқул кунлар, ша-роитлар бўлиши керак.

3. Рўйхат олиншининг сабаблари ва аввалгисидан фарқ-ини тушунтириш керак.

4. Рўйхатга олиш вақти йил бошига яқинлигини ҳисобга олиш керак.

Шундай қилиб, рўйхатга олиш мавсуми – вақти ой, кун ҳамда ҳафта кунларида аниқланиши керак.

Амалиётда кўпроқ январь ойи танланади, сабаби, ҳамма талаба, мактаб ўқувчилари кўпроқ уйда бўлишади. Шу билан бирга рўйхатга олиш кунини ҳафтанинг ўртасида бўлиши мақ-садга мувофиқдир.

2.4. Рўйхатга олиш усуллари ва принциплари

Рўйхатга олиш аҳолининг ўзи жавоб варақаларини тўлди-риши орқали ҳамда алоҳида ҳисобчилар орқали ёзилиши мум-кин. Яъни:

- Аҳолининг қўлига ҳисобчилар томонидан савол ва-рақалари тушунтириб тарқатилади, ҳар бир шахс ўзи ҳақида варақани тўлдиради.

- Ҳисобчиларнинг берган саволларига аҳоли якка тар-тибда жавоб беради.

Жавоб йўли билан аҳолини рўйхатга олиш энг мақбул усул бўлиб, маълумот аниқ ва рўйхат варақаларини иқтисод қилишга эришилади.

Варақалар тарқатиш усули билан рўйхатга олишда рўйхатга олиш вақти қисқа, маълумотлар тўлиқ бўлиши мумкин. Шу билан бирга саволларга жавоблардаги фикрлар хилма-хил бўлиши мумкин.

Ўз-ўзини ҳисоблаш усули кўпроқ АҚШ, Канада, Янги Зеландия ва Австралияда қўлланилади.

Рўйхатга олишнинг аралаш усули ҳам мавжуд бўлиб, унда варақа ҳисобчининг қўлида бўлади ҳамда ҳисобчи саволлар жавобларини расмийлаштиради.

Рўйхатга олиш фақат битта усул билангина эмас, балки бир неча аралаш усуллар билан ҳам ўтказилади. Рўйхатга олиш даво-мида ҳар бир шахс билан кўришиш имконияти бўлмаслиги мум-кин, у ҳолда оила бошлиғи, аъзолари ва қариндошлар, қўшни-лар фикрлари бўйича ҳам ёзувлар олиб борилиши мумкин.

Аҳолини рўйхатга олиш талаблари қуйидагилардан иборат: **Биринчидан**, мамлакат аҳолисининг ҳаммасини тўла ҳисобга олиш керак. Мамлакатда яшовчи ҳамма аҳолининг ижтимоий, иқтисодий аҳолини акс эттирувчи саволларга жавоб бериш лозим. Шу билан бирга битта одам икки марта рўйхатдан ўтиб қолмаслиги керак. Янги туғилган ва ўлганларнинг ҳисоби ҳам ўз вақтида юритилиши зарур.

Иккинчидан, аҳоли рўйхатининг дастури ҳамма аҳоли учун бир хилдир.

Учинчидан, аҳоли рўйхати якка тартибда олиб борилади, ҳар бир шахс ўзини ўзи таърифлайди.

Тўртинчидан, аҳолини рўйхатга олиш маълум оралиқ вақтлар ичида ўтказилади. Бизнинг мамлакатимиз мисолида ҳар 10 йилга тўғри келган. 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 йилларда аҳоли рўйхати амалга оширилган.

Бешинчидан, маълумотларни таҳлил қилиш учун саволлар марказлашган ва бир хил мазмунда тузилиши талаб этилади.

Олтинчидан, савол-жавоблар аноним бўлиб, ҳисобчилардан бу маълумотларни сир сақлаш талаб қилинади.

2.5. Рўйхатга олишнинг ташкилий масалалари

Аҳолини рўйхатга олиш жараёни олдиндан режалаштирилиб, махсус комиссия томонидан муҳокама этилади ҳамда унга статистлар маслаҳатлари асосида тайёргарлик кўрилади. 1959, 1970, 1979, 1989 йиллардаги аҳолини рўйхатга олиш шундай тайёргарликлар асосида ташкил этилган.

Аҳоли рўйхатини олишга тайёргарлик кўриш давомида қуйидагиларни ҳисобга олиш керак:

- аҳоли яшаш жойлари: қишлоқлар, шаҳарлар;
- ҳисобчилар белгиланиб, уларга бўлинган манзиллар рўйхати аниқланиши керак.

Аҳоли яшаш жойларидаги кўчалар, уйлар бўйича ҳисобот китоблари назоратдан ўтказилиши керак. Ҳисобчилар маркази ташкил этилиб, ушбу марказ қайси қишлоқ, ҳудуд ва ҳисобчиларни қамраб олиши акс этиши керак. Ҳисобчилар марказида ҳисобчиларга маслаҳат бериб, бошқарилган ишлар сифатини назорат қилиб туриш учун назоратчилар белгиланади. Амалиётда ҳар бир ҳисобчи ўртача 400-500 шахсни ҳисобга олиши назарда тутилади. Шу билан

бирга ҳисобчиларга ишнинг ҳажми рўйхатга олиш муддатига қараб бўлинади.

Маслаҳатчи-назоратчилар учун 3 минг кишини рўйхатга олиш мўлжалланади. Статистика хизматчилари ҳисобчиларни ўқитувчилар, хизматчилар ва талабалар ҳисобига ташкил этадилар.

Рўйхатга олишда иштирок этувчи ҳисобчилар маҳаллий ҳокимият томонидан тасдиқланган гувоҳномалар ва кўкрак нишонлари билан таъминланадилар ҳамда юқоридан қуйи-гача махсус тайёргарлик дастурлари асосида ўқишлари ташкил этилади. Ўқиш якуни бўйича синовдан ўтадилар ва рўйхатга олишда қатнашиш ҳуқуқига эга бўладилар. Ҳисобчиларнинг ўқиши пайтида ҳар эҳтимолга қарши ҳолатларни эътиборга олган ҳолда захира кадрлар ҳам ҳисобланади. Ҳисобчиларга рўйхатга олиш учун тайёргарлик вақти ва рўйхатга олиш кунларида асосий иш жойидан иш ҳақи сақланган ҳолда рухсат берилади.

Аҳолини рўйхатга олишнинг муваффақиятли чиқиши аҳолининг тушунганлик даражасига боғлиқ. Рўйхатга олишни бошлашдан аввал аҳоли ўртасида тушунтириш ишларини олиб бориш тақозо қилинади. Тушунтириш ишлари маҳаллий матбуот орқали, радио ва телевидение орқали, мактаблар, ташкилотларда суҳбат уюштириш ёки кўргазмалар ташвиқот ишлари орқали амалга оширилиши мумкин. Аҳолини рўйхатга олишнинг ташкилий режаси доимий иш олиб боровчи статистика ташкилотлари томонидан тузилади.

Аҳолининг кундалик ҳисоби деб аҳоли табиий ҳаракатлари ҳисобини рўйхатга олиш йўли билан амалга оширилишига айтилади.

Статистик ҳисоботлар асосини қонун ташкил этиб, ушбу қонун асосида рўйхат ишлари ваколатли органлар томонидан амалга оширилади.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тарихида турли даврларда турли кўринишларда ҳисобот ишлари олиб борилган. Европа мамлакатларида XVI—XVII асрлардан рўйхат ишлари бошланган. Швецияда черков томонидан 1686 йилдан черков дафтарига ёздириш қонунлаштирилган.

Осиё мамлакатлари ичида биринчи марта Шри-Ланкада 1868 йилдан ҳисобга олиш бошланган.

Австралияда аҳолини рўйхатдан ўтказиш ҳақидаги қонун 1838-1856 йилларда амалга киритилган.

Россияда 1835 йилдан Петр I даврида черков дафтарини юритиш қўлланилган. Аҳолини рўйхатга олиш ишлари давлат томонидан 1917 йилдан кучга киритилди. Дунёдаги 105 мамлакатда аҳолининг табиий ҳаракатлари: туғилиш, ўлим жараёнлари қонун доирасида мажбурий рўйхат қилинади. 1917-1918 йилларда аҳоли ҳаракатларини расмийлаштириш учун давлат органлари: қишлоқ ва посёлка Советлари, шаҳарларда ЗАГС бўлимларига ваколат берилди.

1919-1926 йилларда туғилганлар учун алоҳида статистик карточкалар тўлдириш билан, никоҳни қайд этиш ва ўлим жараёнлари учун далолатнома тузиш йўли билан расмийлаштириш ташкил қилинди. 1926 йилдан табиий ҳаракатлар қонуний тарзда расмийлаштирилиб, статистик ҳисоботларда юридик кучга кириши учун карточкалар икки нусхадан тўлдирила бошланди.

Назорат учун саволлар

1. Демография статистикаси фанининг объекти ҳақида тушунча беринг.
2. Аҳоли тушунчасига таъриф беринг.
3. Аҳолини рўйхатга олиш усуллари қандай?
4. Аҳолини рўйхатга олиш тарихи.
5. Аҳоли рўйхатининг категорияларига таъриф беринг.
6. Кузатув бирлиги ва аҳолини рўйхатга олиш дастури қандай мазмунга эга?
7. Рўйхатга олиш вақти ва яқунларини тушунтиринг.
8. Аҳолини рўйхатга олиш усуллари ва принциплари қандай?
9. Рўйхатга олишнинг ташкилий масалалари ҳақида тушунча беринг.
10. Аҳолининг кундалик ҳисобини юритиш тартиби қандай амалга оширилади?

Таянч иборалар

Аҳоли, кузатув бирлиги, кузатув объекти, рўйхатга олиш, критик момент, аҳолининг кундалик ҳисоби, рўйхатга олиш категорияси.

3-МАВЗУ. АҲОЛИ СОНИ, ТАРКИБИ ВА ЖОЙЛАНИШИ

3.1. Аҳоли сони, динамикаси

Аҳоли сони ҳақидаги маълумот оддий ҳолдек туюлиши мумкин, лекин жамият ривожланишидаги ҳамма тенденциялар аҳоли сонига бевосита боғлиқ бўлади. Шу билан бирга аҳоли сони доимо ўзгариб турувчи маълумот бўлганлиги сабабли, аҳоли ҳақидаги маълумотлар аниқ мақсадли ва муддатли бўлишини тақозо этади. Аҳолининг сони аниқ маълумот, лекин айтилган маълумот вақт ўтиши билан ўзгаради. Шунинг учун аҳолининг сони ҳақида маълумот тайёрланаётганида шу маълумот олинган ёки тайёрланган кун айтилиши керак. Масалан, 1 январь ҳолатига, 31 январь ҳолатига ва ҳ. к.

Иккинчидан, аҳолининг сони қайси ҳудуд бўйича ўрганилаяпти, чегараси аниқ айтилиши керак. Масалан, 1 январь ҳолатига Ўзбекистон Республикаси аҳолиси, деб юритилади.

Учинчидан, таҳлил қилиш давомида аҳолининг категорияларига аҳамият бериш керак: доимий аҳоли, мавжуд аҳоли ва юридик аҳоли деб юритилиши мумкин. Масалан, 1 январь ҳолатига Ўзбекистон Республикасининг доимий аҳолиси, деб аниқлик билан ёзилади.

Бутун дунё аҳолиси 1997 йил ўртасига келиб, БМТнинг маълумотига кўра, 5.840 млн. кишини ташкил қилди. 2050 йилга бориб 9.833 млн. кишини ташкил қилади. Дунё олимларининг фикрича, аҳоли сони назоратсиз кўпайиб борганлиги туфайли яшаш муаммолари ортиб борапти. Лекин бу фикрга аҳолининг кўпайиши ҳудудларга нисбатан, ресурсларга ёки бошқа объектга нисбатан солиштирилиб, баҳо берилиши тақозо қилинади. Аҳолининг ўсиши билан ресурсларнинг ўзаро муносабати ўзгарувчан ҳамда бир-бирига боғлиқдир. Ер юзида фан, техника, иқтисодий жараёнларнинг ривожланиши билан ресурсларнинг янги имкониятлари яратилиб борапти. АҚШнинг 200 йил

аввалги уч миллионлик халқи 270 млн. га етса-да, дунёдаги энг ривожланган, халқнинг турмуш даражаси юқори савияда ҳисобланган мамлакатлар қаторига киради. Шунингдек, Хитой, -Ҳиндистон, Япония, Россия каби катта давлатлар аҳолисининг кўплиги сабабли аҳолининг турмуш даражаси пасайгани йўқ, аксинча, аҳолининг яшаш даражаси мақтовга арзийди. Лекин бу аҳоли кўпайиши зарур, деган маънони англатмайди. Ҳозирги кунда дунё аҳолисининг ўсиши камайиб борапти. 60-йилларда дунё аҳолисининг ўсиши 2,04 фоизга тенг бўлган бўлса, БМТ маълумотиغا асосан ҳозирги кунда дунё аҳолисининг ўсиши 1,39 фоизни ташкил қиляпти. Аҳолининг ўсиши ҳамма давлатларда ҳам бир хилда эмас, масалан, Латвияда 1990 йилдан, Беларусь, Украинада 1991 йилдан ҳамда Бельгия, Испания, Германия ва Швецияда 2000 йилдан бошлаб аҳолининг камайиши кузатилмоқда. 2005 йилдан Японияда ҳам депопуляция бошланади. Бу соҳада Россия ҳамма мамлакатлардан олдинда борапти. 2050 йилга бориб Россия халқи 121. 777 минг киши бўлиб, бу кўрсаткич 1992 йилга нисбатан 26,9 млн. кишига ёки 18 фоизга камаяди. Ўзбекистон аҳолисининг ҳам ўсиши секинлашиб борапти.

Авлоднинг давомийлигини таъминлаш ва аҳоли ўсишига эришиш учун туғиш ёшидаги аёлларга 2,6 нафардан бола туғри келиши керак. Шундагина маълум халқнинг кўпайишига эмас, балки уни маълум сонда ушлаб туришга эришиш мумкин. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида туғиш ёшидаги аёлларга 2,8 нафардан бола туғри келаяпти, бу ўсиш эмас. Аҳолининг оилада фарзандларнинг сонига бўлган муносабатларининг ўзгаришига аёлларнинг жамиятдаги ҳамда оиладаги мавқеи тубдан ўзгарганлиги, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этилганлиги, маълумотлилик ва маданият даражасининг ортиб бориши, исталмаган ҳомиладорликнинг олдини олувчи турли хил замонавий воситаларнинг кенг тарғиб этилиши ва ҳ. к. катта таъсир кўрсатмоқда.

Аҳолининг мутлақ кўрсаткичлардаги микдори аҳоли рўйхати маълумотлари асосида ёки доимий рўйхат қилиниб борилиши натижасидаги статистик маълумотларга асосланади.

Аҳолининг табиий ва механик ҳаракатларини ҳисобга олиш яқунлари бўйича аҳолининг йиллик ҳисобини аниқ-

лаш мумкин. Аҳолининг динамик кўрсаткичларини таҳлил қилувчи бир неча кўрсаткичлар мавжуд:

- Таркибий кўрсаткич.
- Ўртача аҳоли сони.
- Йил бошига ва йил охирига бўлган аҳоли сони.

Таркибий кўрсаткичларда алоҳида ҳудудлар бўйича аҳоли сони солиштирилади, аҳоли миқдорининг кўпайиши ва ўсиши гуруҳларга бўлиниб, индекслар асосида вақтинчалик интервал билан аҳолининг ўсиш таркиблари таққосланади. Бу маълумотлар аҳоли ҳақидаги умумий маълумотлар бўлгандагина амалга ошиши мумкин. Аҳоли ҳақидаги маълумот ўртача йиллик ҳисобида олинади. Ўртача аҳоли сони ўртача арифметик, ўртача геометрик ва ўртача хронологик усуллар орқали аниқланади.

3.2. Аҳолининг жинсий таркиби

Аҳоли жинслари бўйича эркак ва аёлларга бўлинади. Иккаласи ўртасидаги солиштириш маълумотлари жинслар бўйича таркиби деб аталади. Жинсий таркиб икки хил усул билан солиштирилади:

Биринчи усулда жами аҳолига нисбатан аёл ва эркаклар миқдорининг салмоғи фоизларда ҳисобланиб солиштирилади.

Иккинчи усулда эса ҳар 1000 нафар аёлларга тўғри келадиган эркаклар ёки ҳар 1000 нафар эркакларга тўғри келадиган аёллар миқдори солиштирилиб таҳлил қилинади.

Жинсий таркиб тузилишига икки хил омил таъсир қилади:

1. Демографик.
2. Ижтимоий-иқтисодий.

Демографик омил — бу қизлар ва болаларнинг туғилишига, шу билан бирга эркак ва аёлларнинг ўлим даражасига боғлиқдир.

Туғилиш жараёнида ўғил болалар қизларга нисбатан ҳар 100 нафар қиз болага нисбатан 5-6 нафар кўп туғилади. Катта бўлиш жараёнида бир ёшгача ўлимда кўпроқ ўғил болалар нобуд бўлади. Кейинчалик ўғил бола ва эркаклар ўлимининг кўплиги эвазига аёллар эркакларга нисбатан кўпроқни ташкил этади.

Ижтимоий-иқтисодий омилга келсак, ишлаб чиқариш кучларининг жойлашиши бўйича (бир неча корхона фақат эркак ишчи кучини талаб қилади), аёлларнинг жамиятда тутган ўрни ҳамда урушлар эвазига таркибда ўзгаришлар бўлиши мумкин.

Аҳолининг жинсий таркибини таҳлил қилишда солиштириш усули қўл келади. Яъни жами аҳолига нисбатан аёллар ва эркаклар ҳажми, салмоғи назарда тутилади. Ушбу фарқ 1 фоизгача бўлса сезилмайди, 1-3 фоизгача бўлса ўртача, 3 фоиздан юқори бўлганда диспропорция деб аталади.

Оиланинг ташкил топишида аҳолининг ёш ва жинсий таркиби алоҳида аҳамиятга эга. Аҳоли таркибида эркаклар ва аёллар салмоғининг тенглиги, яъни мутаносиблиги уларнинг никоҳга киришига ва оилалар ташкил топишига қулай вазият яратади. Лекин ҳар доим ҳам жамиятда эркаклар ва аёллар салмоғи тенг бўлавермайди. Илмий манбаларда кўрсатилишича, умуман ер шари аҳолисида янги тугилган чақалоқлар орасида ўғил болалар кўпроқ бўлади. Статистик маълумотларга қараганда, 100 нафар қиз болага нисбатан тугилган ўғил болалар сони 104-107 ни ташкил этади. Ўғил болалар миқдорининг қиз болаларга нисбатан юқорилиги уларнинг 15-20 ёшларигача сақланиб боради. 20 ёшдан ке-йин эса жинслар нисбати тенглаша бошлайди. Чунки гўдаклик, болалик ва ўсмирлик даврларида қиз болаларга нисбатан ўғил болалар ўлими юқорироқ бўлади. 40-44 ёш гуруҳларидан бошлаб аҳоли таркибида аёллар нисбатан юқори бўла бошлайди. Бу ҳол қатор сабаблар билан боғлиқдир. Ёшлик ва ўрта ёшлик даврида эркакларнинг кўп қисми оғир меҳнат билан машғул бўлади. Шунингдек, улар инсон саломатлиги учун зарарли бўлган алкоголизм, чекиш каби одатларга берилувчан бўладилар. Натижада кўплаб эркаклар ўрта ёшлик даврларида ҳаётдан кўз юмадилар. Ёш ва ўрта ёш эркакларнинг ўлимига давлатлар, халқлар ўртасида содир бўладиган урушлар ҳам сабаб бўлади. Масалан, собиқ иттифоқ, Европа давлатларида истиқомат қилувчи аҳолининг жинсий таркибидаги кескин фарқ ана шундай урушлар оқибатидир. Ҳозирги даврда бутун дунё аҳолисининг жинсий таркиби деярли тенгдир. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маълумотига қараганда (1985 й.), ҳар 1000 нафар аёлга 1009 нафар эркак туғри келган. Лекин дунёдаги барча мамлакатларда

аёллар ва эркаклар мутаносиблиги бир хил эмас. Масалан, Осиё қитғасидаги аҳоли таркибида эркаклар аёлларга нисбатан анча ортиқдир. БМТ маълумотиға қараганда (1985 й.), Осиёда эркаклар аёлларга нисбатан 58 миллион кўп эди. Бундай ҳол Океанияда ҳам кузатилган. Дунёдаги иқтисодий ривожланган давлатлар аҳолиси таркибида аёллар эркакларга нисбатан кўпроқ. Масалан, 1985 йил маълумоти бўйича ҳар 1000 нафар аёлга Германияда-910, Францияда - 951, Англияда - 954, Италияда - 946, Канадада - 978, АҚШ да - 949 та эркак тўғри келган. Бунинг сабаби, юқорида айтиб ўтганимиздек, эркакларнинг оғир меҳнат билан шуғулланиши, бахтсиз ҳодисалар, алкоголизм, гиёҳвандлик ва турли урушлар туфайли миллионлаб эркакларнинг қирилиб кетишидир. Қатор ривожланаётган давлатларда аҳоли таркибида эркаклар аёлларга нисбатан кўпроқдир. Айниқса, Осиёдаги давлатларда эркаклар салмоги аёлларга нисбатан анча юқори — ҳар 1000 нафар аёлга 1041 нафар эркак тўғри келади. Дунё бўйича эркаклар кўп давлат Иорданиядир, унда ҳар 1000 нафар аёлга 1097 нафар эркак тўғри келар экан. Ундан кейинги ўринда эса Индонезия бўлиб, унда ҳар 1000 нафар аёлга тўғри келган эркаклар миқдори 1082 нафарни ташкил этган (1985 й.). Бунинг асосий сабаби ривожланаётган давлат турмуш тарзининг бирмунча оғирлигидир. Бу мамлакатларда аёллар эрта турмушга чиқадилар, кўп бола туғадилар ва аёл организми учун оғир ишлар, қишлоқ хўжалиги ишлари билан шуғулланадилар. Уларнинг иқтисодий ҳаёт даражаси ривожланган давлатлардаги аёлларникига нисбатан анча паст. Ундан ташқари, қатор давлатларда қиз бола тарбиясига яхши эътибор берилмаслиги натижасида қиз, аёллар ўртасида ўлим ҳоллари эркакларга қараганда кўпроқ учрайди.

Аҳолининг жинсий мутаносиблиги ёш гуруҳлари бўйича ҳам кескин фарқ қилади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, дунёдаги барча давлатларда 0-14 ёш гуруҳларида ўғил болалар қиз болаларга нисбатан кўпроқ. Бу ҳол, юқорида таъкидлаганимиздек, ўғил болаларнинг кўпроқ туғилиши билан боғлиқдир. 15-64 ёш гуруҳларида эса аёллар ва эркаклар салмоги дунё бўйича бирмунча тенглашади ва ҳар 1000 нафар аёлга 1020 нафар эркак тўғри келди. Лекин бу нисбийлик ҳамма минтақаларда ҳам бир хил эмас. Собиқ СССР да

ҳар 1000 нафар аёлга 937 нафар эркак тўғри келса, Европада - 1000, Осиёда - 1049, Африкада - 979, Америкада - 990, Океанияда - 1039, Ўзбекистонда - 996 нафар эркакни ташкил этади. 65 ва ундан юқори ёшли гуруҳларда дунёдаги барча давлатларда ҳам эркакларнинг аёлларга нисбатан камайиб кетиши жараёнлари кузатилади. Ҳар 1000 нафар 65 ва ундан юқори ёшли гуруҳлардаги аёлларга ер шари бўйича 742 нафар эркак, Европада-649 нафар, Осиёда - 879 нафар, Африкада - 889 нафар, Америкада -741 нафар, Океанияда - 819 нафар, собиқ иттифоқ таркибига кирган давлатларда эса 444 эркак тўғри келади. Ўзбекистонда бу кўрсаткич 580 нафарни ташкил этади.

Юқорида келтирилган маълумотлар дунё аҳолисининг жинсий таркибидаги умумий ўзгаришларни кўрсатади. Лекин дунёдаги барча давлатлар аҳолиси ёши ва жинсий таркиби жиҳатидан ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар ҳар бир давлатнинг тарихий тараққиётига, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларига, турмуш тарзига боғлиқ. Ана шу боғлиқлик Ўзбекистон аҳолисининг ёш ва жинсий таркибида ҳам кузатилади.

Статистик маълумотларнинг кўрсатишича, Ўзбекистонда XIX асрнинг иккинчи ярми ҳамда XX аср бошларида аҳоли таркибида эркаклар салмоғи анча юқори бўлган (1-жадвал).

Бунинг асосий сабаби аёлларнинг ўлими юқори даражада бўлганлигидир. Ўтмишда жуда кўп аёллар ҳаётдан эрта кўз юмишар эди. Бунга асосан аёлларнинг ижтимоий тенгсизлиги сабаб бўлган. Жумладан, турмуш қуриши ўзларининг хоҳишисиз ҳал қилинган ва қизлар жуда эрта 9-14 ёшларида эрга берилган. Натижада жуда кўп ҳолларда ҳали балоғатга етмаган ёш қиз организми зарарланиб, узоқ муддат ёки умуман бола кўриш қобилятини йўқотган. Шунинг учун ўзбек аёллари орасида бола кўрмаслик ҳоллари кўп учраган. Масалан, тиббий олима А. А. Шорохованинг маълумотига қараганда, XX аср бошларида ҳар 1000 ўзбек оиласидан 29, 8 фоизи боласиз бўлган. Бу кўрсаткич арман оилаларида 29, 2 фоиз, Европа халқлари оилаларида 18, 9 фоиз ва яҳудий оилаларида 17, 8 фоизни ташкил қилган. Ҳомиладор аёлларнинг аҳволи эса яна ҳам оғир эди. Ҳомиладорликнинг 50 фоизидан кўпи бола тушиши, ўлик туғилиши, вақтига етмай туғилиш ва болалар ўлими каби ҳол-

лар билан яқунланарди. Табиийки, бундай ҳоллар аёллар саломатлигига салбий таъсир кўрсатар ва кўпгина аёлларнинг ўлимига сабаб бўларди.

Ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашган аёллар аҳволи анча оғир эди. Улар жуда оғир шароитларда ишлар эдилар. Шунга қарамасдан ўзбек аёлининг иш ҳақи эркакларга ва бошқа миллат аёлларига қараганда анча паст эди. Масалан, 1913 йили пиллачилик фабрикасида ишловчи эркакларга бир кунда 80 тийин, рус аёлларига 50 тийин туланса, ўзбек аёлларига 45 тийин ҳақ туланар эди. Аёлларга тиббий ёрдам кўрсатиш ҳам ниҳоятда паст даражада бўлган. Адабиётларда кўрсатилишича, аёлларга тиббий ёрдам кўрсатишнинг дастлабки маскани 1883 йил «Хадра» бозори ёнида шахсий уйда ташкил этилган. Кейинчалик аёлларга тиббий ёрдам кўрсатиш уйлари Самарқанд (1886 й.), Хўжанд (1886 й.), Кўқон ва Андижон (1887 й.), Наманган (1889 й.) ва Маргилонда (1891 й.) очилган. Лекин бу тиббий уйлар ўлка аҳолиси учун жуда кам бўлиб, уларда дорилар, тиббий асбоблар етишмас, қишлоқ жойларида эса аёлларга тиббий ёрдам деярли кўрсатилмас эди.

Ушбу сабабларга кўра аҳолининг жинсий таркибида аёллар салмоғи 1940 йилгача эркакларга нисбатан 1,5-2,0 фоиз кам юрган.

1-жадвал

Ўзбекистон аҳолисининг жинсий таркиби

Йиллар	Жами аҳоли, минг киши	Шу жумладан, минг киши		Салмоғи, фондда	
		эркаклар	аёллар	эркаклар	аёллар
1865	3320	1789	1531	53, 9	46,1
1897	3948	2045	1903	53, 6	46,4
1917	4486	2423	2063	54, 0	46,4
1926	4660	2470	2190	53, 0	47, 0
1939	6440	3323	3117	51, 6	48,4
1940	6551	3387	3164	51, 7	48,3
1945	5107	-	-	-	-
1959	8119	3897	4222	48, 0	52, 0
1970	11800	5744	6056	48, 7	51, 3
1979	15389	7556	7833	49, 1	50, 9

1989	19785	9771	10014	49, 4	50, 6
1990	20227	9996	10231	49, 4	50, 6
1991	20613	10191	10422	49, 4	50, 6
1992	21111	10446	10665	49, 5	50, 5
1993	216-7	10697	10910	49, 5	50, 5
1994	22097	10951	11146	49, 6	50, 4
1995	22467	11138	11329	49, 6	50, 4
2000	24487	12193	12294	49,8	50,2
2001	24813	12364	12449	49,8	50,2

Жадвалдаги маълумотлар шуни кўрсатадики, 1941-1945 йиллардаги уруш туфайли мамлакатда эркаклар салмоғи камайиб кетган. Бу жараён 1970 йилгача давом этиб, 1970 йилдан эркаклар таркиби ўса бошлаган.

2-жадвал

Ўзбекистонда ҳар минг эркакка тўғри келган аёллар миқдорининг ўзгариб бориши

Йиллар	Ҳар минг эркакка нисбатан аёллар	Йиллар	Ҳар минг эркакка нисбатан аёллар
1865	856	1989	1026
1885	862	1990	1023
1897	930	1991	1023
1905	959	1992	1021
1917	851	1993	1020
1940	934	1994	1018
1959	1083	1995	1017
1970	1054	2000	1016
1979	1036	2001	1016

3.3. Аҳолининг ёш бўйича таркиби

Аҳолининг ёш бўйича таркибини ўрганиш ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришлар режасини тузишда асосий ўринни эгаллайди. Мактабгача тарбия муассасаларини қуриш, халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришни таш-

кил этиш, тиббий ва ижтимоий хизмат соҳаларини режалаштиришда, шунингдек, меҳнат ресурсларини аниқлаш, ҳарбий хизматга чақирилувчилар рўйхати салмоғини аниқлашда аҳолининг ёш бўйича таркибини ўрганиш тақозо қилинади.

Аҳолининг ёш бўйича таркиби демографик ҳамда механик жараёнларда шаклланади. Тугилиш ва ўлим динамикасининг ўзгариши умумий аҳоли сонининг ўзгариши билан аҳолининг ёш бўйича таркибининг ўзгаришига таъсир этади. Кўпчилик мамлакатларда бола туғилиши билан бир ёш ҳисобланади. Масалан, Корея, Хитой, Вьетнам, Индонезияда бола йилнинг қайси ойида туғилишидан қатъи назар, календарь йили тугаши билан бир ёш деб юритилади. Жинсий таркибга нисбатан ёш бўйича таркибнинг фарқи шундаки, йил вақт ўтиши билан фақат инсоннинг қариши томон силжийди. Ёш бўйича таркибни ўрганишда мутлақ, солиштирма, ўртача ҳажмдаги ва график усуллардан фойдаланиш мўмкин. Ёш гуруҳларининг алоҳида босқичларини ажратиш мақсадида ёш таснифларга бўлиниб таърифланади. Хитойда ёш таснифлари қуйидагичадир:

- 20 ёшгача ёшлик;
- 30 ёшгача турмуш қуриш ёши;
- 40 ёшгача жамоат мажбуриятини бажариш ёши;
- 50 ёшгача инсоннинг ўз хатоларини таҳлил қилиш ёши;
- 60 умрнинг охириг ижодкорлик ёши;
- 70 мақсадли ёш;
- 70 дан юқори қарилик ёшлари.

Ўзбекистон Республикасида аҳоли ёш таркиби қуйидагича таснифланади:

- 0-2 болаликнинг дастлабки даври;
- 3-6 мактабгача тарбия;
- 7-15 мактаб ёши;
- 16-24 ёшлик даври;
- 25-44 ақлий ва жисмоний етуклик даври;
- 45-59 ақлий тула етуклик;
- 60 -69 ёши улуғлик;
- 70-79 қариликнинг бошланиши;
- 80-89 қарилик;
- 90 дан юқориси ўта қарилик бўлиб ҳисобланади.

Бу таснифнинг камчилиги шундан иборатки, аёллар ва эркакларнинг ёши ўзгариши давомидаги фарқлар тўла ёритилмаган.

Аҳоли ёш таркибини ўрганиш давомида ишлаб чиқариш жараёнидаги иштироки алоҳида аҳамиятга эга бўлиб ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич демографик юклама деб таърифланади. Яъни ҳар минг нафар 15-59 ёшдаги аҳолига тўғри келадиган болалар, қариялар сони билан ифодаланади:

$$K_{\text{болалар/юкласи}} = \frac{S_{0-14}}{S_{15-59}} \times 1000.$$

Аҳоли таркибида ёшлар салмоғининг юқори бўлиши, биринчи навбатда, тугилиш даражасига боғлиқдир. Туғилишнинг юқори даражада бўлиши аҳоли таркибида ёшлар салмоғининг юқори бўлишини таъминлайди. Лекин аҳолининг ёш таркиби фақат туғилишга эмас, балки ўлим даражасига ҳам боғлиқ.

Маълумки, Ўзбекистон дунёда туғилиш даражаси нисбатан юқори бўлган давлатлардан ҳисобланади. Лекин ўлкадаги юқори туғилиш даражаси ҳамма вақт ҳам аҳолининг мунтазам кўпайиб боришини таъминлай олмаган. Айниқса, XX асрнинг иккинчи ярмига қадар Ўзбекистонда болалар ўлими юқори бўлган ва туғилган фарзандларнинг 50-60 фоизи болалик ва ўсмирлик давридаёқ нобуд бўлишган. Бу ҳол ўлка аҳолиси ёш таркибида ҳам ифодаланади. Масалан, 1926, 1939 йилларда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотларига қараганда, Ўзбекистон аҳолисининг умумий миқдорида 0-9 ёшдаги болалар салмоғи 23-24 фоизни ташкил этган бўлса, 1959-1989 йиллардаги аҳоли рўйхати маълумотларида эса бу кўрсаткич 28-32 фоизни ташкил этди.

Аҳоли таркибида болалар салмоғи республиканинг қишлоқ жойларида, айниқса, юқори бўлди, 1959-1989 йилларда 32,5 ва 32,6 фоизни ташкил этди. Шаҳар жойларида эса бу кўрсаткич 25,6 ва 24,9 фоизни ташкил этган.

Аҳоли таркибида болалар салмоғининг ошиб бориши, биринчи навбатда, 1940-1970 йилларда болалар ўлимининг кескин камайиши билан боғлиқ. Статистик маълумотларнинг кўрсатишича, 1940 йили Ўзбекистонда ҳар 1000 нафар ту-

ғилган болаларга нисбатан 1 ёшгача бўлган болалар ўлими 106,1 ни ташкил этган бўлса, 1970 йили эса 31,0 ни ташкил этди. Бу кўрсаткичлар республиканинг шаҳар жойларида 82,0; 28,4 ни ташкил этган. Болалар ўлимининг камайиши 1-4, 5-9 ёшли гуруҳларда ҳам кузатилади. Ушбу даврда Ўзбекистонда аҳолининг ҳамма ёш гуруҳларида ўлим кескин камайди. Республикада умумий ўлим коэффиценти 1940-1970 йилларда 13,2 фоиздан 5,5 фоизгача камайди.

Аҳоли таркибида болалар салмоғининг ошиб боришига бевосита таъсир этувчи омиллардан яна бири Ўзбекистонда туғилаётган болалар миқдорининг кўпайиб боришидир. Ўзбекистонда 1940 йили 222,5 минг бола туғилган бўлса, 1970 йили уларнинг миқдори деярли 2 баробарга ўсди ва 401,6 мингга ташкил этди. Туғилиш суръати, айниқса, 1960-1970 йилларда жуда юқори бўлган. Чунки шу йилларда иккинчи жаҳон урушидан кейинги тикланиш даврида туғилган болалар камолот ёшига етиб, оила қурганлар ва фарзанд кўра бошлаганлар. Агар Ўзбекистонда 1950 йили туғилишнинг умумий коэффиценти 30,8 фоизни ташкил этган бўлса, 1960 йили 39,8 фоиз бўлган. Ушбу даврда туғилган болалар эса 1975-1980 йилларда камолот ёшига етганлар ва натижада аҳоли таркибида 15-19, 20-24 ёшли гуруҳларнинг салмоғи кўтарилган. Масалан, 1959 йилги аҳоли рўйхати ўтказилган даврда жами аҳолининг 24,7 фоизини 15-29 ёшдаги ёшлар ташкил этган бўлса, 1979 йилги аҳоли рўйхати ўтказилган даврда эса уларнинг салмоғи 29,6 фоизга етди. Бу ҳол эса, ўз навбатида, Ўзбекистонда янги оилалар ташкил топишига ва оилалар миқдорининг кўпайишига олиб келди.

Ўзбекистон аҳолисининг ёш таркибини дунё аҳолисининг ёш таркиби билан таққослаганда ҳам Ўзбекистонда болалар салмоғининг анча юқорилиги кузатилади.

Қуйидаги жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда болалар салмоғи юқоридир. 1970 йили республика аҳолисининг деярли ярмини 0-14 ёшли болалар ташкил этган. Бу, албатта, юқорида айтганимиздек, ўзбек оилаларида фарзанд туғилиши суръатининг юқорилиги билан боғлиқ. Ушбу боғлиқлик Африка аҳолисининг ёш таркибида ҳам кузатилади. Айниқса, Шарқий ва Ғарбий Африка давлатларида туғилиш жуда юқори бўлиб, ҳар бир 15-49 ёшдаги аёлга туғри келадиган болалар миқдори 6,7 ни ташкил этади. Аҳоли миқдорида болалар салмоғи эса 50-52 фоизга етади.

Дунё мамлакатларида аҳолининг ёш таркиби

	1970			1985		
	0-14	15-64	65 ва ундан юқори	0-14	15-64	65 ва ундан юқори
Дунё бутунча	36,6	57,9	5,5	33,7	60,6	5,7
МДХ	28,6	63,6	7,8	24,7	66,0	9,3
Европа	24,9	63,7	11,4	20,9	66,7	12,4
Осиё	38,9	57,0	4,1	35,0	60,6	4,4
Африка	44,1	53,0	2,9	45,4	51,5	3,1
Америка	36,4	57,2	6,4	31,6	61,2	7,2
Океания	32,2	60,5	7,3	28,6	63,3	8,1
Ўзбекистон	45,0	49,2	5,8	40,8	52,8	6,4

Шунинг учун ҳам Африка аҳолиси энг ёш қитъа ҳисобланади.

Европа давлатлари аҳолисининг ёш таркиби эса бутунлай ўзгачадир. Бу ерда аҳоли таркибида болалар салмоғи жуда кам бўлиб, 0-14 ёшдаги болалар жами аҳолининг 14-25 фоизини ташкил этади. Шарқий ва Ғарбий Европадаги баъзи давлатларда эса 60 ва ундан юқори ёшдаги қариялар салмоғи болаларга қараганда ҳам юқорироқдир. Европа давлатларида қариялар жами аҳолининг 14-25 фоизини ташкил этади. Дунёда қариялар салмоғи энг юқори бўлган давлат Швеция бўлиб, унда жами аҳолининг 26 фоизи 60 ва ундан юқори ёшли қариялардан иборат. Шу билан бирга Европада аҳолининг асосий қисмини меҳнат ёшидагилар (15-65 ёш) ташкил этиб, уларнинг салмоғи жами аҳолининг 55-68 фоизига тўғри келади. Германияда аҳолининг 68,5 фоизи меҳнат ёшидаги аҳолидир, бу кўрсаткич бўйича Германия дунёда биринчи ҳисобланади. Умуман, Европа жаҳонда аҳолиси энг қари қитъа саналади. Чунки Европа давлатларида туғилиш даражаси паст, аҳолининг ўртача умр кўриши эса юқорироқдир.

Осиё давлатларида туғилиш анча юқори. БМТ маълумотига кўра, 1990-1994 йилларда ҳар бир 15-49 ёшдаги аёлга нисбатан туғилган болалар сони 2,8 ни ташкил этган. Шунинг учун ҳам Осиё аҳолиси таркибида болалар салмоғи Европа аҳолисига қараганда 1,5-2 баробар юқори.

Ривожланган мамлакатларда қариялар салмоғи кўпроқ бўлади. Аҳолининг қариши ёш бўйича таркибдаги ўзгаришларга олиб келиб, аҳолининг қариган қисми умумий аҳоли сонига нисбатан кўпроқ ҳажми ташкил қилади. Бу жараён туғилиш, ўлим, миграция ва урушлар таъсирида юз беради. Ушбу жараёнларнинг асосийси туғилиш ҳисобланиб, туғилишнинг камайиши ҳисобига аҳоли таркибида катта ёшдаги аҳолининг салмоғи кўпаяди. Болалар ўлимининг камайиши аҳоли қариши олдини олади.

Миграция жараёнидаги ўзгаришлар аҳолининг қаришини тезлаштиради ёки олдини олади. Ёш аҳолининг ҳудуддан кетиши кўпроқ бўлса, табиий кўпайишга салбий таъсир этиши мумкин ёки аксинча.

Аҳоли қаришини мамлакатдаги урушлар тезлаштириши мумкин. Урушлар натижасида ёшлар, асосан йигитлар ўлиши эвазига қариялар салмоғи ортиб кетади. Шу билан бирга туғилиш ҳам кескин камаяди.

Қаришнинг бошланиши 60 ёшдан ҳисобланади. Шунинг учун қарилик даражасини аниқлаш қуйидагича қўринишда бўлади:

$$K_y = \frac{S_{60+n}}{S} \times 100\%,$$

бу ерда, K_y — ўлим коэффициенти; S_{60+n} — аҳолининг 60 ёшдан ошган қисми; S — жами аҳоли.

Демографик статистикада аҳоли сони асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Бу кўрсаткичнинг асоси вақти-вақти билан ўтказиладиган аҳолини рўйхатга олиш жараёни ҳисобланади.

Аҳоли рўйхати йил бошига ёки йил охирига бўлган муддатгача аниқланади. Аҳолининг сони йил давомида демографик жараёнларни солиштириш учун асос бўлади. Масалан, туғилиш, маҳсулот истеъмол қилиш, никоҳдан ўтиш, ишланган кунлар, ўлганлар сони ўртача аҳолига солиштириш орқали аниқланади. Ушбу статистик солиштиришга аниқлик қиритиш учун аҳолининг ўртача сони аниқланади.

Аҳолининг ўртача сони ўртача арифметик усул орқали ҳисобланади:

$$S = \frac{S_0 + S_1}{2} \text{ ёки } S = S_0 + 1/2dS; \quad dS = S_1 - S_0,$$

бу ерда, S_0 — йил бошига аҳоли сони; S_1 — йил охирига аҳоли сони.

3.4. Аҳолининг жойланиши

Аҳоли жойланишига кўра шаҳар ва қишлоқ аҳолисига бўлинади. Аҳоли сони бўйича катта кўрсаткичга эга, sanoat ишлаб чиқариши, хўжалик ва бошқарув органлари ривожланганлиги, юқори маданияти билан «шаҳар» деган мақомга эга бўлган ҳудудларда яшовчи аҳоли «шаҳар аҳолиси» деб аталади. Шаҳарни бир неча гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Тарихий шаҳарлар — ривожланиш тарихига кўра мамлакатнинг тарихий ривожланиши билан боғлиқ шаҳарлар.

2. Аҳоли миқдори жиҳатидан дунёдаги маълум миқдордаги аҳоли сонига мос келадиган шаҳарлар (500 минг киши си бор шаҳарлар).

3. Иқтисодий шаҳарлар аҳолисининг асосий қисми қишлоқ хўжалигига тааллуқли бўлмаган меҳнат билан шуғулланади. Ҳиндистонда 5 мингдан ортиқ аҳолиси бор ҳудудлар шаҳар аҳолиси деб ҳисобланади. Шу билан бирга 1 кв. км. га аҳоли зичлиги 1000 кишидан тўғри келса, шаҳар аҳолиси деб юритиш мумкин.

Қонуний — махсус қонунлар асосида бир неча аҳоли яшаш пунктларини қўшган ҳолда шаҳар статуси берилган бўлса, масалан, Канада, АҚШ.

Ўзбекистонда ҳар учала категорияга тааллуқли бўлган шаҳарлар мавжуд.

Шаҳар аҳолисининг қўпайиши урбанизация жараёни билан бевосита боғлиқдир. Дунё амалиётида «агломерациялашган» ҳудуд деб ном олган шаҳарлар мавжуд бўлиб, улар бир неча бир-бирига яқин шаҳарчалар эвазига барпо бўлади. Бундай шаҳарлар ишлаш ва ўқиш мақсадидаги аҳолининг тебравуви ҳаракати хослиги билан характерланади. Шу билан бирга бундай шаҳар аҳолиси қишлоқ хўжалиги ишлари билан банд бўлмайди. АҚШда стандарт метрополитен ҳаракати йўлга қўйилган шаҳарлар агломелоран шаҳар деб аталади. Бундай шаҳарлар 300та атрофида бўлиб, ундаги аҳоли мамлакат аҳолисининг 70 фоизини ташкил қилади.

Статистик ҳисоботларда аҳолиси кўп шаҳарлар таснифи мавжуд бўлиб, улар табиий ўсиш ва миграция таъсирида аҳолининг кўпайиши билан характерланади.

Аҳолининг қишлоқ жойларидаги жойланиш сабаблари турлича бўлиб, уларни уч турга бўлиш мумкин:

- қишлоқ хўжалиги ишлари билан банд бўлган;
- қишлоқ хўжалигига тааллуқли бўлмаган ишлар билан банд бўлган;
- аралаш ишлар билан банд бўлиш учун ёки режасиз хутор тизимида жойлашган аҳоли бўлиши мумкин. Бундан ташқари, мавсумий ишлар билан банд бўлиш учун яшаётган қишлоқ аҳолиси бўлиши мумкин.

Қишлоқларнинг ташкил топиш асослари тарихий жараёнларга бориб тақалади. Бутун дунё аҳолисини иккига бўлиш мумкин:

- Европа, Осиё, Лотин Америкаси, Африка мамлакатларидаги аҳоли қишлоқлар ҳисобига таркиб топган;
- Австралия, Канада, Янги Зеландия, АҚШ фермер хўжаликлари асосида жойлашувлари бўйича фарқ қилади.

Дунёдаги иқтисодий фаол аҳолининг бешдан уч қисми қишлоқ хўжалик ишлари билан машғулдир. Лекин иқтисодий ривожланган мамлакатларда, масалан, Буюк Британия, АҚШ-да аҳолининг фақат 2,5-3,5 фоизигина қишлоқ хўжалиги ишлари билан банддир. Испания ва Португалияда 12-15 фоиз аҳоли қишлоқ хўжалик ишлари билан банд бўлиши ҳисобланган. Бу кўрсаткич қишлоқ хўжалиги ишларида техника ва технологияларнинг қўлланилишига, қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг маълумоти, мутахассислиги ҳамда ташкилий ва бошқарув тизимларидаги ишларнинг унумига боғлиқдир. Ўзбекистонда иқтисодиётда банд жами аҳолининг 39,4 фоизи қишлоқ хўжалик ишлари билан машғул.

3.5. Аҳолининг никоҳланиш таркиби

Оиланинг демографик тараққиётига бевосита таъсир этувчи омиллардан бири никоҳ бўлиб, у эркак билан аёлнинг тарихан таркиб топган, жамият томонидан муайян тартибга солинган ўзаро ҳамда болаларига нисбатан муносабатлари шаклидир.

Никоҳ пайдо бўлиши ва тараққиётининг асосий қонуниятлари жиҳатидан дунёдаги барча халқлар учун бир хил бўлса-

да, лекин унинг ривожланиш жараёни, мустақамлиги ҳар бир халқда ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши мумкин. Бу хусусиятлар халқларнинг тарихий тараққиёт даражасига, динига ва урф-одатларига боғлиқдир.

Никоҳ шакли ва характери жиҳатидан Ўзбекистонда истиқомат қилувчи маҳаллий халқларда, жумладан, ўзбекларда ҳам ўзига хос хусусиятларга эгаки, улар ўлканинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасига, ишлаб чиқариш муносабатларига, кадриятларига боғлиқ ҳолда ўзгариб келган.

Ўзбекистонда никоҳ муносабатларини унинг хусусиятларига қараб уч даврга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

1. Социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий этгунга қадар бўлган давр.

2. Социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари даври.

3. Бозор муносабатларига ўтиш даври.

Биринчи давр. Маълумки, XX асрнинг бошларига қадар Ўзбекистонда феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмрон эди. Бу даврда жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи эркаклар ҳисобланарди. Аёллар эса ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашмас, жамиятга, оилага моддий даромад келтириш ҳуқуқидан маҳрум эдилар. Бу ҳол уларнинг жамиятдаги ижтимоий тенгсизлигининг асосий кўринишларидан эди.

Илмий манбаларда кўрсатилишича, 1911-1913 йилларда Фарғона водийсида истиқомат қилувчи кўчманчи аҳоли ўртасида демографик тадқиқот олиб борилган. Тадқиқот натижасида шу нарса маълум бўлдики, 29380 та кўчманчи хўжаликдан 4,8 фоизи полигам, яъни кўп хотинли оилалар экан. Улардан 4,6 фоизини икки хотинли, 0,24 фоизини уч хотинли ва 0,001 фоизини эса тўрт хотинли оилалар ташкил этган. Бундай кўп хотинли — полигам оилалар ҳақида архив ҳужжатларида ҳам маълумотлар сақланиб қолган. Уларга асосан қадимда полигам оилалар баъзи ҳолларда жами хўжаликларнинг 8,5-11,3 фоизини ташкил этган.

Ўтмишда Ўрта Осиё халқларининг, жумладан, Ўзбекистонда истиқомат қилувчи халқларнинг никоҳ жараёнларидаги яна бир хусусият — уларнинг жуда эрта никоҳга киришлари бўлган. Айниқса, қиз болалар асосан 10-17 ёшларида никоҳга киришган. Бу ҳақда 1897 йилда ўтказилган Бутунроссия аҳоли рўйхати маълумотларида аниқ рақамлар келтирилган.

Ўрта Осиёда ёш гуруҳлари ва жинслар бўйича никоҳда турганлар миқдори

(ҳар минг нафар шу ёш гуруҳларидаги эркаклар ва аёлларга нисбатан)

Ёш гуруҳлари	Никоҳда турганлар	
	Эркаклар	Аёллар
15 ёшгача	1	10
15-16	18	379
17-19	64	741
20-29	378	948
30-39	809	943
40-49	907	836
50-59	919	620
60 ёш ва ундан юқори	863	273

Жадвалда келтирилган маълумотлар Ўрта Осиёда қадимда қизлар жуда эрта никоҳга кириб, оила қурганлигини кўрсатади. Масалан, 15-16 ёшли қизларнинг деярли 40 фоизи, 17-19 ёшли қизларнинг эса 75 фоизи никоҳга кирган. Қизлар жуда эрта никоҳга киришининг салбий оқибатларига қарамай, бундай одат кенг тарқалган. 1897 йил аҳоли рўйхати маълумотларига қараганда, Россиянинг Европа қисмида 17-19 ёшли аёлларнинг 20,9 фоизи, Кавказда 52,6 фоизи, Ўрта Осиёда эса 64,2 фоизи никоҳда турган.

Эркакларда эса, аксинча, никоҳ даражаси анча паст эди. 1897 йили ҳар мингта 15 ёшгача бўлган эркакдан биттаси, 15-16 ёшли эркакдан 18 таси, 17-19 ёшли эркакдан 64 таси никоҳда турган. Эркакларнинг аксарияти 30-40 ёшларида никоҳга кирганлар. Бу ҳол, биринчи навбатда, эркакларнинг иқтисодий имконияти билан боғлиқ бўлган. Чунки келин учун қалин тўлаш, оила кўриш ва уни иқтисодий таъминлаш имконияти ҳамма эркакларда ҳам бўлавермаган. Иккинчи томондан, юқорида қайд этилганидек, ижтимоий тенгсизлик, жуда эрта никоҳга кириш, кўп фарзанд кўриш ва бошқа сабаблар туфайли аёллар ўлими юқори

бўлган. Шунинг учун ҳам жамиятда аёллар салмоғи эркекларга қараганда анча кам бўлган. Бу ҳам эркекларнинг никоҳга киришига салбий таъсир этган.

Иккинчи давр. 1924-1940 йилларда Ўзбекистоннинг социализмга ўтиши ва социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ҳамда демографик жараёнларида қатор ўзгаришларга олиб келди. Ана шундай ўзгаришлардан бири кўп никоҳлиликнинг тақиқланиши ва аҳоли никоҳга кириш ёшининг давлат томонидан белгиланиши ва назорат этилиши бўлди.

1924-1927 йиллар давомида Туркистон ўлкаси маъмурияти ва тиббиёт ходимлари қизларнинг жуда эрта никоҳга кириши ва унинг оқибатларини ўрганиб чиқиб, эрта никоҳга кириш қизларнинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний ривожланишига салбий таъсир этиши, аёлларнинг эрта қариши ва улар ўртасида ўлим ҳолларининг кўп бўлишига олиб келаётганини аниқладилар.

1927 йил сентябрда Ўзбекистонда оила ва никоҳ муносабатлари ҳақида кодекс ишлаб чиқилди. Унга биноан никоҳ ёши қизлар учун — 16 ёш, эркеклар учун эса 18 ёш деб белгиланди. Ушбу кодексга амал қилиш қонун орқали назорат этилди. Кейинчалик Ўзбекистонда қизларнинг никоҳга кириш ёши анча кўтарилди. 1968 йилда собиқ иттифоқ таркибига кирган республикалар учун никоҳ ёши эркеклар ва қизлар учун — 18, Украина ва Ўзбекистон аёллари учун эса никоҳ ёши 17 ёш деб белгиланди. Никоҳ ва оила кодексларининг кейинги таҳрирларида ҳам Ўзбекистонда қизлар учун никоҳ ёши — 17 ёш бўлиб қолган. Фақат халқ депутатлари туман, шаҳар, шаҳардаги туман кенгашининг ижроия қўмиталари айрим фавқулодда ҳолларда никоҳ ёшини кўпи билан бир йилга камайтириши мумкин эди.

1940 йиллардан қизларнинг аксарияти 20-24 ёшида оила кура бошладилар. Агар 1940 йили республикада жами никоҳга кирган аёлларнинг 45,7 фоизини 16-19 ёшдаги қизлар ташкил этган бўлса, 1960 йили бу кўрсаткич 2,5 баробарга камайди ва 17,2 фоизни ташкил этди.

**Ўзбекистонда никоҳга кирган аёлларнинг ёш гуруҳлари
буйича тақсимланиши**

(фоиз ҳисобида)

Ёш гуруҳлари	Йиллар							
	1940	1950	1960	1970	1990	1991	1992	1994
Жами никоҳга кирган аёллар, шу жумладан:	100	100	100	100	100	100	100	100
18 ёшгача	0, 1	0, 1	0, 1	4, 0	7, 6	8, 6	12, 5	-
18-19	45, 6	23, 5	17, 1	34, 4	32, 0	34, 1	35, 8	49, 7
20-24	24, 8	34, 3	33, 6	39, 2	46, 0	44, 5	39, 9	39, 5
25-29	14, 0	15, 0	15, 0	7, 5	8, 0	7, 3	6, 2	5, 8
30 ёш ва ундан юқори	15, 5	27, 1	34, 2	14, 9	6, 4	5, 5	5, 6	5, 0

Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, кекса авлоддан ёш авлодга ўтиб борган сари ўзбек аёлларининг никоҳга кириш ёши кўтарилиб борган. Уларнинг 75-76 фоизи 18-19, 20-24 ёшларида никоҳга кирганлар. Қизлар никоҳ ёшининг кўтарилишига олиб келган асосий омил давлат томонидан эрта никоҳга кириш ҳолларининг тақиқланиши бўлса, иккинчиси, қизларнинг маълумотлик даражасининг ошиб боришидир.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эркаклар никоҳ жараёнида ҳам ижобий ўзгаришлар рўй берди. Энг аввало, уларнинг никоҳ ёши бирмунча ёшарди. 1939 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари кўрсатишича, ҳар 1000 та 16-17 ёшдаги эркакдан 4 таси, 18-19 ёшда 32 таси, 20-24 ёшда 256 таси ва 25-29 ёшда 632 таси никоҳда турган бўлса, 1959 йили бу кўрсаткичлар мос равишда 17, 88, 354 ва 821 ни ташкил этди. Ана шу даврда никоҳда турган эркаклар салмоғининг ошиши қолган 30-39, 40-49, 50-59, 60-69, 70 ва ундан юқори бўлган ёш гуруҳларида ҳам кузатилади.

Учинчи давр. 1991 йилдан Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтиши аҳолининг турмуш тарзига, оилаларнинг иқтисодий имкониятларига маълум даражада ўз таъсирини кўрсата бошлади. Бу ҳол эса бевосита ўлканинг демографик ҳолатидаги маълум ўзгаришларга сабаб бўлди.

Ўзбекистонда аёлларнинг маълумоти ва никоҳга кирган ёши бўйича тақсимланиши

Никоҳга кирган ёши	Маълумоти					
	Бошлан-гич	Тулиқсиз урта	Ўрта	Ўрта махсус	Тугалланма-ган олий	Олий
17 ёшгача	16, 7	4, 2	5, 4	2, 8	1, 6	-
17	16, 7	12, 6	10, 5	2, 8	6, 4	3, 5
18	13, 7	27, 6	27, 9	21, 2	24, 2	8, 6
19	26, 4	20, 3	21, 7	15, 6	16, 1	9, 6
20-24	23, 6	32, 4	32, 7	51, 7	48, 2	66, 0
25-29	2, 9	2, 3	1, 8	5, 9	3, 2	11, 3
30 ёш ва ундан юқори	-	0, 6	-	-	0, 3	1, 0
Жами	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0	100, 0

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда аҳолининг никоҳга кириши ва никоҳда туриш ҳолатидаги ўзига хос хусусиятларидан бири бу жараённинг қишлоқ ва шаҳар жойларида ўзаро фарқ қилишидир. Қишлоқ аҳолисида оила шаклланиши шаҳар аҳолисига қараганда эртароқ бошланади. Чунки қишлоқда йигит-қизлар орасида эрта никоҳга кириш ҳоллари кўпроқ учрайди. Айниқса, кейинги 4-5 йил мобайнида бу жараён яна ҳам кучайди. Қишлоқ жойларида эрта никоҳга кириш жараёнининг юқорилиги қишлоқ аҳолисининг миллий таркибига ҳам боғлиқдир.

Илмий тадқиқотларнинг кўрсатишича, жамият тараққиётининг бугунги босқичида оила муқаддаслиги, оила қуриш, фарзандлар кўриш ва уларни тарбиялашга интилиш дунёдаги ислом динига мансуб мусулмон халқларида кўпроқ сақланиб қолган. Ўзбекистон аҳолисининг асосий қисмини эса мусулмон халқлари ташкил этади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда аҳоли кўпайиши билан бирга унга мос равишда никоҳга кирувчилар миқдори ҳам ҳамisha кўпайиб келган.

Ўзбекистонда никоҳдан ўтганлар сони, 1940-2000 йиллар

Йиллар	Мутлақ сони			1000 киши ҳисобига		
	Жами	Шаҳарда	Қишлоқда	Жами	Шаҳарда	Қишлоқда
1940	49337	15160	34177	7, 4	9, 2	6, 8
1950	64667	27912	36755	10, 2	14, 3	8, 4
1960	114773	37006	77767	13, 4	12, 6	13, 8
1970	108976	40340	68636	9, 1	9, 2	9, 0
1980	173628	65352	108276	10, 9	9, 9	11, 6
1990	217102	85575	131527	10, 6	10, 3	10, 8
1991	270270	102396	167884	12, 9	12, 2	13, 4
1992	235884	87369	148515	11, 0	10, 2	11, 5
1993	225500	82500	143000	10, 3	9, 6	10, 7
1994	176287	66964	109323	7, 9	7, 7	8, 0
2000	168900	65100	103800	6,9	7,2	7,7

Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўришиб турибдики, Ўзбекистонда никоҳга қирувчиларнинг мутлақ сони шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам мунтазам кўпайиб келган. Лекин бу жараён ҳамма даврларда ҳам бир текисда бормаган. Масалан, 1940-1960 йилларда никоҳдан ўтганларнинг мутлақ сони 2,3 баробарга ёки 132 фоизга кўпайган. Айниқса, никоҳдан ўтганлар миқдорининг ошиб бориши 1950-1960 йилларда юқори бўлиб, ушбу даврда ҳар йили ўртача 5011 киши никоҳдан ўтган ёки йилига 5 мингдан кўпроқ янги оила ташкил топган.

Оила таркибига ҳамда ривожланишига бевосита таъсир этувчи омиллардан бири — никоҳнинг бекор қилиниши, яъни ажралишидир. Маълумки, оилада эр-хотиннинг ажралиши, яъни никоҳнинг бекор этилиши, биринчи навбатда, оиланинг демографик таркибига таъсир этади. Ажралиш қадимда ислом ақидаларига кўра амалга ошган ва бу жараён «талоқ» деб аталган. «Талоқ» арабча сўз бўлиб, озод бўлмоқ, ажралмоқ деган маънони билдиради. Ислам ақидаларига кўра, талоқ эркак томондан айтилмагунча эр-хотиннинг ажралиши қонуний ҳисобланмаган. Агар аёл томонидан никоҳнинг бекор қилиниши талаб қилинса-ю, эркак бунга норози бўлса, талоқ кучга кирмаган. Шариат қонунида эр-

как «талоқ» сўзини ҳушёр ва соғлом пайтида айтиб, ўзи иқрор бўлгандагина талоқ қонуний ҳисобланган. Лекин қадимда Ўзбекистонда бошқа демографик жараёнлар қатори қонунлашган талоқлар ҳам мунтазам статистик рўйхат қилиб борилмаган. Шу боис XX асрга қадар ажралиш ҳақида аниқ статистик маълумотлар йўқ. Ўзбекистонда ажралиш ҳақидаги батафсилроқ маълумотлар статистик манбаларда 1940 йилдан бошлаб мавжуддир.

Ўзбекистонда ажралиш жараёнининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг қишлоқ ва шаҳар аҳолисида кескин фарқ қилишидир. Шаҳар аҳолисида оилаларнинг бузилиш ҳоллари қишлоқ аҳолисига қараганда 4-5 баробар юқори бўлиб, бундай фарқ республиканинг барча вилоятларида кузатилади.

Ажрашганлар салмоғининг шаҳар аҳолиси таркибида юқори бўлиши қатор омиллар билан боғлиқ. Улардан биринчиси шаҳар аҳолисининг миллий таркибидир. Маълумки, ўзбек, тожик, қирғиз, туркман каби мусулмон миллатига мансуб халқларда оиланинг бузилиш ҳоллари Европа халқларига нисбатан камроқ учрайди. Масалан, 1989 йил маълумотларига қараганда, ажралишнинг умумий коэффициенти, яъни ҳар 1000 аҳолига нисбатан ажралиш сони Россияда 3,9 ни, Украинада 3,7 ни, Беларусда 3,4, Латвияда 4,2, Эстонияда 3,8, Литвада 3,3, Молдовада 2,9 ни ташкил этган бўлса, Ўрта Осиё республикалари ва Озарбайжонда бу кўрсаткич Россия ва Болтиқбўйи республикаларига нисбатан 2-3 баробар кам бўлиб, Ўзбекистонда ва Тожикистонда 1,5, Туркменистонда 1,4, Қирғизистонда 1,9 ва Озарбайжонда 1,7 ни ташкил этган.

Ўзбекистонда ажралиш ҳолларининг кўпайиб боришига таъсир этувчи омиллардан бири аҳолининг маълумотлилик даражасининг ошиб боришидир. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, Ўзбекистонда ажралишганлар салмоғи олий маълумотли аҳоли ўртасида нисбатан юқорироқ. Масалан, 1990 йилда ҳар мингта олий маълумотли аҳолидан 6,6 таси ажралишган бўлса, бу кўрсаткич тугалланмаган олий маълумотли аҳолида 7,9 ни, ўрта махсус маълумотли аҳолида 6,2 ни, ўрта ва тўлиқсиз ўрта маълумотли аҳолида 5,3 ни ташкил этади.

Ёш оилаларнинг ажралиб кетиш ҳоллари, айниқса, республиканинг қишлоқ жойларида кўпроқ учрамоқда. 1990-1994 йилларда никоҳ даврининг дастлабки икки йилидаёқ

ажралганлар салмоғи шаҳар жойларида 13,9 фоиздан 18,0 фоизгача кўпайган бўлса, қишлоқ жойларида эса бу кўрсаткич 14,2 фоиздан 17,6 фоизгача кўпайди. Буларнинг аксарияти жуда ёш турмуш қўрган оилалардир.

Жуда кўп ҳолларда эндигина мактабни битирган 16-17 ёшли қизлар руҳияти мактаб муҳитида бўлади. Мактабни тугатиб, яна ўқишни давом эттириш, касб-ҳунар эгаллаш, ишлаб, оиласи учун моддий ёрдам бериш, ўзининг «кам-кўстларини» бутлаш мақсади шулар жумласидандир. Ота-онаси бағрида болалик орзулари билан яшаган, мустақил турмуш қўришга ўзини руҳан тайёрламаган кўпчилик қизлар бошқа бир хонадонга келин бўлиб тушадилар. Лекин келин тушган аксарият хонадон шу 16-17 ёшли ҳали мактаб, болалик муҳитида юрган қиздан жуда кўп ҳаётий вазифаларни талаб этади. Ушбу талабларни бажаришга қодир бўлмаган қиз қийналади, натижада оилада кўп келишмовчиликлар чиқади ва никоҳнинг бузилишига олиб келади. *

Келин тушган оила муҳити ёш оиланинг яшаб кетишида асосий омиллардан ҳисобланади. Маълумки, ўзбек оилаларида одатда ўғил бола камолга етиб оилали бўлгач, дастлаб у ота-онаси, ака-ука, сингиллари билан бирга яшайди. Агар оилада ёлғиз ўғил бўлса, у доимо ота-онаси билан бирга яшаши керак. Борди-ю, оилада икки-учта ва ундан ортиқ ўғил бўлса, катта ўғиллар кенжа ўғил уйлангунга қадар ўз оиласи билан ота-онаси ёнида — катта оилада яшайдилар.

Келин ҳамма вақт ҳам оилада «келинлик» вазифаларини тўла бажара олмаслиги мумкин. Ана шундай пайтларда оилада қайнона-келин, қайнсингил-келин, қайноғалар билан ёки аксинча, келин билан қайнона, қайнсингил-келин, овсинлар орасида низолар чиқадики, баъзан улар ёш оиланинг ажралиб кетишига қадар этади.

Маълумки, оила ташкил топгач, унинг яшаши учун уй-жой, яъни бошпана керак. Одатда, халқимизда фарзандларнинг, айниқса, ўғилларнинг уйли-жойли бўлишида асосий масъулият ота-она зиммасига тушади. Оилада ўғил болалар сони қанча кўп бўлса, ота-она масъулияти шунча юқори бўлади. Баъзи ҳолларда ота-она оиласидаги ҳамма ўғилларни алоҳида-алоҳида ҳовли-жойли қилиш имкониятига эга бўлмайди. Шундай ҳолларда бир нечта ёш

оила бир ҳовлида яшашга мажбур бўлади. Бу эса баъзи ака-ука, овсинлар, уларнинг фарзандлари орасида турли зиддиятларга сабаб бўлади ва ёш оилаларнинг ажралиб кетишига олиб келади.

Ёш оилаларнинг бузилиб кетишига олиб келувчи омиллардан яна бири йигитларнинг спиртли ичимликлар ичиши, гиёҳвандлик одатларига берилиб кетганлиги, уларнинг ишсизлиги ёки оила аъзоларидан бирининг ёмон (масалан, хиёнат) йўлга кирганлиги билан боғлиқ муаммоларки, уларни мукаммал ўрганиш алоҳида тадқиқот талаб этади.

1991 йилдан бошлаб Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёт йўлига ўтиш даврида оилаларнинг бузилиш ҳоллари бирмунча камайди. Ажралишнинг умумий коэффиценти шаҳарда 2,8 фоиздан 2,3 фоизгача, қишлоқда 0,8 фоиздан 0,5 фоизга тушиб қолди. Бунинг икки асосий омили мавжуддир. Биринчиси, кейинги 5-10 йил мобайнида оиласида бузилиш жараёни нисбатан юқори бўлган кўплаб руслар, украинлар, яҳудийлар, татарларнинг Ўзбекистондан ўз ватанларига кўчиб кетишидир. 1987-1989 йилларда Ўзбекистондан хорижга доимий яшаш учун 14,8 минг аҳоли кўчиб кетган бўлса, 1990-1993 йилларда уларнинг сони 84 мингга етди ёки 5 баробарга кўпайди.

Ажралишнинг камайишига олиб келган омиллардан иккинчиси, давлат, дин ва халқ фаоллари томонидан оилага катта эътибор берилишидир. Маълумки, халқимиз орасида инсонийлик, меҳр-шафқат, оқибат, ота-оналик бурчи, фарзандлик бурчи, эр-хотинлик масъулияти, ота-она, қайнота-қайнона, қариндош-уруғчилик муносабатлари, катталарни ҳурмат қилиш, келин-куёвлик бурчлари, иззат-иқром каби қадриятларимиз мавжудки, уларнинг барчаси оила мустаҳкамлиги, муқаддаслигига замин бўлиб хизмат қилади.

Мустақиллик шарофати билан кейинги йилларда республикада ана шундай миллий урф-одатлар, қадриятлар тикланди. Улар матбуот, радио, телевидение ва турли диний ва илмий тадбирлар орқали аҳоли ўртасида, айниқса, ота-оналар, ёшлар — бўлажак келин-куёвлар орасида кенг тарғибот этилди. Бу борада Ўзбекистонда жуда кўп амалий ишлар қилинди. Буларга оила ва унинг муаммоларига бағишланган «Оила ва жамият» газетасининг ташкил топиши, телевиде-

нияда махсус «Оила» кўрсатувининг олиб борилиши, радиода оила ва унинг мустаҳкамлигига, аёллар ҳаётига бағишланган қатор эшиттиришлар ва «Соғлом авлод учун» дастурининг қабул қилиниши мисол бўла олади.

3.6. Аҳолининг оилавий таркиби

Оила — инсонларнинг табиий биологик, никоҳ, қон-қариндошлик, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган, турмуш бирлиги ва ўзаро жавобгарлик орқали боғланган ижтимоий гуруҳдир. Оила пайдо бўлиши ва ривожланишини илмий ўрганиш шуни кўрсатадики, оиланинг ташкил бўлишида асосий омил никоҳ ва қариндошлик муносабатлари бўлиб, бу ҳол оилага берилган илмий таърифларда ўз ифодасини топган.

Оиланинг бугунги шаклида оила аъзолари бир-бирлари билан умумий турмуш, иқтисодий-мулкӣ, маънавий, ҳуқуқӣ, психологик муносабатлар, ўзаро жавобгарлик ҳис-туйғулари билан боғланиб турадилар. Оилада ҳар бир оила аъзосининг ўз ижтимоий ўрни бордир. Оила асосини эр-хотин ташкил этади. Лекин оилада эр-хотин, уларнинг фарзандлари, ота-онаси, ака-ука, опа-сингил ва бошқа қариндош-уруғлари ҳам яшашлари мумкин.

Оила ташкил топишига, унда яшаб келаётган оила аъзоларининг ижтимоий ўрнига, қариндош-уруғчилик муносабатларига, миқдорига қараб бир неча турларга бўлинади. Маълумки, оила ташкил бўлишига эркак билан аёл ўртасидаги никоҳ бирлиги асос бўлади. Ана шу никоҳ бирлигига асосан оила икки турга бўлинади: бу оила турлари, юқорида қайд этилганидек, полигамия — кўп никоҳлилик, ва моногамия — бир никоҳлиликдир.

Оила унда истиқомат этувчи оила аъзоларининг таркибига қараб ҳам бир неча турга бўлинади. Оиланинг энг кўп тарқалган тури — нуклеар — ядро, яъни оддий оила бўлиб, унда эр-хотин никоҳга кирмаган, яъни турмуш қурмаган фарзандлари билан яшайди. Агар бирор фарзанди турмуш қуриб, шу оилада бирга яшаса, унда бу сила кенгайган ёки мураккаб оилага айланади. Мураккаб оилада икки ёки ундан ортиқ оилалар истиқомат этишади.

Оила вазифалари қатор фан соҳасидаги олимлар, жумладан, аҳолишунос олимлар томонидан ҳам ўрганилган. Лекин оила вазифаларининг ягона тизими, таснифи тузилмаган. Ҳар бир тадқиқотчи оила вазифаларини ўзининг илмий йўналишларига мос равишда ифода этган. Масалан, оила буйича жуда кенг тадқиқот олиб борган аҳолишунос олимлардан А.Г.Харчев оиланинг барча вазифаларини бирлаштириб, «оиланинг социал вазифалари» деб атади ва бу вазифаларни икки гуруҳга ажратади: биринчи гуруҳга оиланинг авлод яратиш, иккинчи гуруҳга эса хусусий мулк тўплаш, уни авлоддан-авлодга ўтказиш ва бошқа ижтимоий вазифаларини киритади. Йирик оилашунос олима Э.К.Васильева оила вазифаларини уч гуруҳга ажратади: 1. Бола туғилиш жараёни. 2. Моддий ва маънавий бойликларни истеъмол қилиш, бола тарбиялаш, бўш вақтдан фойдаланиш жараёни. 3. Инсонларнинг ишлаб чиқариш қобилияти. К.Баздиров эса оила вазифаларини икки гуруҳга ажратади: 1. Демографик вазифалар. 2. Ижтимоий вазифалар. Демографик вазифаларга оилада фарзандларнинг туғилиши, оиланинг кенгайиб бориши, ижтимоий вазифасига эса оиланинг иқтисодий, истеъмолчилик, маълумотлилик, тарбиявий жиҳатларини киритади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ҳар бир тадқиқотчи оила вазифаларини ўрганар экан, унинг авлод яратиш, фарзандларни тарбиялаш, оила аъзоларининг моддий эҳтиёжларини таъминлаш каби жиҳатларини санаб ўтади. Ҳақиқатан ҳам оила пайдо бўлгандан то ҳозирги даврга қадар у бажариб келган вазифалар чуқур илмий таҳлил этилса, уларни асосан уч йўналишда ифодалаш мумкин. Бу йўналишлар фарзандларнинг туғилиши, уларни тарбиялаш ва моддий эҳтиёжини қондиришдир. Шунинг учун ҳам оила вазифаларини уч гуруҳга ажратиш тўғрироқ бўлади:

1. Оиланинг демографик вазифаси.
2. Оиланинг ижтимоий вазифаси.
3. Оиланинг иқтисодий вазифаси.

Оиланинг демографик вазифасига унинг демографик фаолияти, яъни оилада фарзандларнинг туғилиши, инсон настлини, жамиятни давом эттирувчи авлод яратиш кирази.

Оиланинг ижтимоий вазифасига оилада фарзандларни тарбиялаш, инсон сифатида камолга етказиш, уларнинг

табиатга, жамиятга ва ўзаро муҳаббатини шакллантириш, дам олиш ва саломатлигини тиклаш кабилар киради.

Оиланинг иқтисодий вазифасига эса оила аъзоларини озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа яшаш учун зарур бўлган моддий воситалар билан таъминлаш киради.

Аҳолининг оилавий ҳолати ҳақидаги маълумотлар аҳоли рўйхати ўтказиш йўли билан тўпланadi. Собиқ иттифоқ статистикасида аҳоли оилавий ҳолати бўйича уч гуруҳга ажратилган ва аҳоли рўйхати дастурига киритилган: оила билан бирга оила аъзоси бўлиб яшовчилар; оиладан алоҳида, лекин оила билан мунтазам алоқани сақлаб қолган ҳолда яшовчилар; ёлғиз яшовчилар.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ёлғиз яшовчи кишилар салмоғи шаҳар аҳолиси таркибида қишлоқ аҳолисига қараганда бирмунча юқоридир.

8-жадвал

Ўзбекистон аҳолисининг оилавий ҳолати

(фоиз ҳисобида)

	1939	1959	1970	1979	1989
Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси, жами аҳоли:	100	100	100	100	100
жумладан, оила билан бирга яшовчи оила аъзолари	93,3	95,1	95,8	94,3	95,3
оиладан алоҳида яшовчи оила аъзолари	4,4	2,7	1,9	4,1	3,4
ёлғиз яшовчилар	2,3	2,2	2,3	1,6	1,3
Шаҳар аҳолиси, жами аҳоли:	100	100	100	100	100
жумладан, оила билан бирга яшовчи оила аъзолари	85,7	91,0	91,6	90,0	91,8
оиладан алоҳида яшовчи оила аъзолари	9,6	4,9	3,8	7,3	5,7
ёлғиз яшовчилар	4,7	4,1	4,6	2,7	2,5
Қишлоқ аҳолиси, жами аҳоли:	100	100	100	100	100
жумладан, оила билан бирга яшовчи оила аъзолари	95,5	97,1	98,2	97,1	97,6
оиладан алоҳида яшовчи оила аъзолари	2,9	1,6	0,8	2,0	1,9
ёлғиз яшовчилар	1,6	1,3	1,0	0,9	0,5

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, 1989 йилда республика шаҳар аҳолисидан 91,8 фоиз киши оилада оила аъзоси бўлиб яшаган бўлса, қолган 8,2 фоиз киши оиладан алоҳида, ёлғиз ҳолда яшаган. Бунинг сабаби, энг аввало, шаҳар аҳолисининг этник таркибига боғлиқдир. Маълумки, Европа миллатларига мансуб халқларда, одатда, оиладан алоҳида ёлғиз ҳолда яшаш ҳоллари кўпроқ учрайди. 1989 йил аҳоли рўйхати маълумотларига қараганда, республика шаҳар аҳолисининг 31,4 фоизини рус, украин, беларус каби халқлар ташкил этган. Бу, албатта, ушбу халқларнинг оила шаклланишидаги ва ривожланишидаги урф-одатларига, оилада ота-она, фарзандларга бўлган муносабатларига ҳам боғлиқдир. Масалан, рус оилаларини олайлик. Оилада фарзанд зояга етиб оила қургач, асосан ота-онасидан алоҳида мустақил яшашга ҳаракат қилишади. Кўпчилик рус оилаларида фақат битта-иккита фарзанд бўлгани, улар оила қуриб алоҳида яшай бошлаганликлари туфайли, ота ёки она ёлғиз қолади. Ёки бўлмаса, фарзандлар катта бўлгач, бошқа шаҳарларга ўқиш ёки ишлаш мақсадида, ота-она уйидан бутунлай кетиб қолиши натижасида ҳам ота-она, ота ёки онанинг ёлғиз қолиш ҳоллари кўп учрайди. Ундан ташқари, эр-хотин ажралиб кетиши ҳоллари кўплиги натижасида ҳам ёлғиз яшовчи кишилар салмоғи юқоридир.

1989 йил ўтказилган аҳоли рўйхати кўрсатишича, Латвияда аҳолининг 84,8 фоизи оилада оила аъзоси бўлиб, қолган 15,2 фоизи алоҳида ёлғиз ҳолда яшаган. Бу кўрсаткич Эстонияда 83,2 ва 12,9; Украинада 87,3 ва 12,7; Беларусда 87,1 ва 12,9; Молдовада 88,9 ва 11,1; Грузияда 87,4 ва 12,6; Ўрта Осиё республикаларида эса 95,5 ва 4,5 фоизни ташкил этган. Бунинг сабаби Ўрта Осиё халқларида, жумладан, ўзбек халқида оила мустақамлиги, унинг муқаддаслиги учун омил бўлаётган ота-оналар билан фарзандларни, қариндош-уруғларни боғлаб турувчи қадриятларнинг кўпроқ сақланиб қолганлигидир.

Аҳолининг оилавий таркиби деганда оилада оила аъзоси бўлиб яшовчи аҳолининг оила турлари бўйича тақсимланиши тушунилади. Аҳолининг оилавий таркибини ифодаловчи ана шундай кўрсаткичлардан бири аҳолининг оила катта-кичиклигига, яъни оилада яшовчи кишилар сонига қараб тақсимланишидир.

**Аҳолининг турли катталиклдаги оилалар
бўйича тақсимланиши**

(фоиз ҳисобида)

Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси	Оила билан бирга яшовчи аҳоли	Жумладан, турли катталиклдаги оилаларда (оилада яшовчи кишилар сони)								
		2	3	4	5	6	7	8	9	10 дан ортиқ
1959	100	7,2	12,5	16,8	18,1	16,7	11,3	7,3	4,4	5,7
1970	100	4,9	8,5	12,0	13,0	14,4	13,7	12,7	9,4	11,4
1979	100	4,9	7,8	11,9	11,5	12,2	11,9	11,8	9,5	18,5
1989	100	4,3	6,8	12,1	13,5	14,4	13,0	10,5	7,6	17,8
Шаҳар аҳолиси										
1959	100	10,8	16,9	20,1	17,8	13,6	8,8	5,3	3,1	3,6
1970	100	7,9	13,8	18,9	15,7	12,8	9,6	8,0	5,7	7,6
1979	100	7,8	12,7	18,6	13,9	12,1	9,4	8,3	5,8	11,4
1989	100	7,7	11,3	18,0	15,5	13,1	9,6	7,1	4,7	13,0
Қишлоқ аҳолиси										
1959	100	5,5	10,5	15,2	18,2	18,1	12,6	8,3	5,0	6,6
1970	100	3,4	5,7	8,3	11,5	15,2	15,9	15,3	11,4	13,3
1979	100	3,2	5,0	8,0	10,4	13,0	14,1	14,6	12,5	19,2
1989	100	2,1	4,0	8,2	12,1	15,1	15,1	12,7	9,4	21,3

Ушбу жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, Ўзбекистонда 1959-1979 йилларда 7-10 ва ундан ортиқ киши яшовчи катта оилаларда истиқомат этувчи аҳоли салмоғи ортиб борган. Жумладан, 1959 йили катта оилалардаги аҳоли республикадаги жами оилаларда яшовчи аҳолининг 28,7 фоизини ташкил этган бўлса, 1970 йили – 47,2 ва 1979 йили эса 51,7 фоизини ташкил этган. Катта оилаларда яшовчи аҳоли салмоғининг ана шу йиллар ичида ортиб бориш сабаби Ўзбекистонда урушдан кейинги даврда аҳоли ўлимининг, айниқса, болалар ўлимининг кескин қисқариши натижасида 5-6 ва ундан ортиқ болали оилаларнинг кўпайиб боришидир.

Умуман олганда, Ўзбекистон аҳолисининг деярли ярми катта оилаларда истиқомат этишади. Бунинг иккита асосий сабаби мавжуд: бири – ўзбек оилаларида туғилишнинг нис-

батан юқори даражада сақланиб келаётганлиги натижасида кўп болали оилалар салмоғининг юқорилиги; иккинчиси — икки ва ундан ортиқ оддий оилалар бирга яшовчи мураккаб оилаларнинг кўп учрашидир. Бундай ҳоллар, айниқса, қишлоқ шароитида яшовчи оилаларда кўпроқ учрайди. 1989 йил маълумотиغا қараганда, шаҳар аҳолисининг 34,4 фоизи катта оилада яшаган бўлса, қишлоқ аҳолисининг эса 58,8 фоизи катта оилаларда истиқомат қилишган. Бу ҳол қишлоқ аҳолисида шаҳар аҳолисига нисбатан тугилишининг юқори даражада эканлиги ҳамда мураккаб оилаларни қўллаб-қувватловчи қадриятларнинг кучлироқ сақланиб қолганлиги билан боғлиқдир. Масалан, 1979-1989 йил аҳоли маълумотлари бўйича Ўзбекистонда мураккаб оилаларда яшовчи аҳоли миқдори ортиб борган ва шаҳар аҳолисининг 12,1 фоизини, қишлоқ аҳолисининг эса 17 фоизини ташкил этган.

10-жадвал

Аҳолининг оила ижтимоий турлари бўйича тақсимланиши
(фоиз ҳисобида)

Жами аҳоли	Оила билан бирга яшовчи жами аҳоли	Оддий оилаларда	Жумладан, мураккаб оилаларда	Тугалмас оилаларда	Бошқа оилаларда
1979	100	61,5	10,3	6,6	21,6
1989	100	57,8	15,0	6,2	21,0
2000 шаҳар аҳолиси					
1979	100	59,9	9,0	8,9	22,2
1989	100	57,0	12,1	9,3	21,6
2000 қишлоқ аҳолиси					
1979	100	62,7	11,2	4,8	21,3
1989	100	58,5	17,0	3,7	20,8
2000	100	59	19	5,5	16,5

Ўзбекистонда аҳоли оилавий таркибининг ўзига хос хусусиятларидан бири мураккаб оилаларда яшовчи аҳоли салмоғининг ўсиб бораётганлигидир. Бу жараён, айниқса, республиканинг қишлоқ жойларида истиқомат қилувчи аҳоли таркибида юқори даражада.

Ўзбекистон аҳолисининг 3-10 фоизи тугалмас оилаларда истиқомат қилади. Бу кўрсаткич бошқа Европа давлатлари

дагига нисбатан анча кам. Лекин шаҳар аҳолиси таркибида тугалмас оилаларда яшовчи кишилар салмоги 1979-1989 йилларда бирмунча ошган. Бу жараён шаҳар аҳолисида эрхотин ажралиб кетиш ҳоллари, катталар ичида ўлим кўрсаткичларининг юқорилиги билан изоҳланади.

Аҳолининг оилавий таркибини ифодаловчи кўрсаткичлардан яна бири уларнинг турли ижтимоий гуруҳга мансуб оилалар бўйича тақсимланишидир.

Шундай қилиб, Ўзбекистон аҳолисининг оилавий таркиби ўзига хос хусусиятга эга. Бу ўзига хослик, аввало, ўлка аҳолисининг асосий қисми оила муҳитида, оила аъзоси бўлиб яшашида ҳамда айна пайтда, оиладан алоҳида яшовчи аҳоли салмоги нисбатан камлигида намоён бўлади. Шу билан бирга, аҳолининг ярмидан кўпи 7-10 ва унлан кўп кишилар яшовчи катта оилаларда ҳамда ишчи ва деҳқон оилаларида истиқомат этишади.

Шуни айтиш керакки, кейинги 5-6 йилда, айниқса, Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти давридан бошлаб юз берган қатор иқтисодий, ижтимоий ўзгаришлар аҳолининг оилавий таркибига ўз таъсирини ўтказиши табиийдир. Жумладан, бозор муносабатларининг ривожланиши билан тижорат ишларида банд бўлган оилалар, фермер оилалар салмоги ортиб бормоқда. Бундай ўзгаришлар республикада янги аҳоли рўйхати ўтказиш ва аҳолининг оилавий таркибида, шу билан бирга, оила таркибида содир бўлаётган ўзгаришларни ўрганиш зарурлигини тақозо этади.

Умуман, юқорида келтирилган статистик маълумотлардан кўриниб турибдики, Ўзбекистонда аҳолининг асосий қисмини оила муҳитида оила аъзоси бўлиб яшовчилар ташкил этади. Шунинг учун ҳам оилани атрофлича ўрганиш ва унинг келажак истиқболини белгилаш жамият тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эгадир.

3.7. Оила ва уй ҳўжалиги

Уй ҳўжалиги – бирга ҳўжалик юритувчи, бирга яшовчи кишиларни бириктирувчи ижтимоий-иқтисодий ячейкадир. Уй ҳўжалиги тушунчаси оиладан фарқ қилиб, унга фақат қариндошлик муносабатлари асосида бириккан кишиларгина эмас, балки иқтисодий-ижтимоий муносабатлар асоси-

да бирга яшовчи бегона кишилар ҳамда алоҳида, мустанқил хўжалик юритувчи ёлғиз кишилар ҳам киритилади. Уй хўжалиги тушунчаси ҳамма давлатларда ҳам бир хил эмас. У ҳар бир давлатнинг ижтимоий-иқтисодий шароитига, унда истиқомат этувчи халқнинг турмуш тарзига, урф-одатларига боғлиқдир. Баъзи давлатларда уй хўжалиги учун кишиларнинг бирга яшаши, бошқа бир давлатда эса уларнинг бирга овқат тайёрлаши, бирга овқатланиши асос қилиб олинган. Масалан, АҚШ, Швеция, Швейцария ва бошқа давлатларда уй хўжалиги учун яшаш жойлари асос қилиб олинган, яъни бир бинода яшовчи кишилар бир уй хўжалиги деб рўйхат қилинади. Баъзи давлатларда эса бир нечта биналарда, лагерь, ётоқхоналарда яшовчи, ҳатто уйи бўлмаган, лекин бирга овқатланувчи кишилар бир уй хўжалиги ҳисобланади. Яна шундай халқлар ҳам борки, уларда бир уй хўжалигига бир нечта оилалар киради ва уларни битта оила бошлиғи бошқаради. Бундай ҳоллар кўпроқ полигамия, яъни кўп никоҳлилиқ одатлари сақланиб қолган халқларда учрайди.

Дунёдаги барча давлатларда, халқларда уй хўжалигидаги ўзгаришларнинг шаклланиш хусусиятларини билиш, омиллари ва муаммоларини аниқлаб бориш, давлатларни бир-бири билан таққослаш учун уларни ягона дастур асосида статистик рўйхатга олиб бориш лозимдир. Ана шу мақсадда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти уй хўжалигининг ягона тушунчасини таклиф этди. Унда иқтисодий муносабатлар асос қилиб олинди. Бу таклифга асосан, уй хўжалиги деганда ўзини озиқ-овқат ва бошқа ҳаёт учун зарур нарсалар билан таъминловчи кишилар гуруҳи ёки алоҳида шахс тушунилади. Ушбу ҳолда уй хўжалиги битта ёки бир нечта оилалардан ҳам ташкил топиши мумкин. Кўпчилиқ давлатларда БМТ таклифи асосида иш олиб борилади. Лекин уй хўжалиқларини статистик рўйхатга олишда давлатлараро баъзи бир фарқлар ҳам мавжуддир. Масалан, баъзи давлатларда, юқорида қайд этилганидек, уй хўжалиги учун кишиларнинг бирга яшашлари асосий омил ҳисобланса, бошқа гуруҳ давлатларда эса бирга овқатланиш асосий омил қилиб олинади. Уй хўжалиги тушунчасидаги бундай фарқлар давлатларнинг статистик кўрсаткичларини таққослаш, уларни илмий ўрганишни қийинлаштиради. Шунга қарамай, жаҳондаги иқтисодий

тараққий этган қатор капиталистик давлатларда уй ҳужалиги тушунчаси қабул қилинган ва у мунтазам статистик рўйхатга олиб борилади.

Уй ҳужалиги икки турга бўлинади: шахсий ва жамоа ҳужалиги. Шахсий уй ҳужалигига бир уйда яшовчи, бирга ҳужалик юритувчи ва ўзларига ўзлари овқат тайёрловчи кишилар гуруҳи киради. Бундай гуруҳларда бир уйда, бир нечта уйда яшовчи ёки уйи бўлмаган кишилар ҳам яшаши мумкин. Бундай уй ҳужалигида бир уйда яшовчи ота-она, бола, қариндошлардан ташқари, икки ёки ундан ортиқ бир ҳужаликда яшовчи, лекин қариндош бўлмаган ёлғиз кишилар, хизматкорлари билан яшовчи ёлғиз аёл ёки эркаклар ҳам киради. Қариндош бўлмаган икки ёки ундан кўп кишилар яшовчи шахсий уй ҳужаликлари 1980-1985 йилларда АҚШдаги уй ҳужаликларининг 10 фоизга яқинини, Канадада - 5,6, Янги Зеландияда - 7,5, Бельгияда - 3,6 ва Японияда - 0,2 фоизни ташкил этган.

Жамоа ҳужаликларига болалар, қариялар, ногиронлар уйлари, қамоқхоналар, казармалар, сурункали касаллар яшовчи касалхоналар ва бошқа шунга ўхшаш муассасалар киради.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, жуда кўп давлатларда уй ҳужалигининг асосий қисмини никоҳ ва қонқариндошлик асосида ташкил топган оилалар ташкил этади. Бундай уй ҳужалиги фанда «оилавий уй ҳужалиги» дейилади. Демография ана шу оилавий уй ҳужалигини, аниқроғи, оилани ўрганadi.

Ўзбекистонда оиланинг демографик тараққиётига оид статистик маълумотлар, асосан, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланади. Маълумки, ана шу даврдан бошлаб Ўзбекистон Россия таркибида эди. Россия ўз мустамлакасида барча халқларнинг миқдори, ҳужаликлар ҳақида маълумот тўплаш мақсадида 1897 йили аҳоли рўйхатини ўтказган. Бу рўйхатда Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилувчи аҳоли ва унинг оилавий таркиби ҳақида ҳам бир қанча маълумотлар мавжуд. Оилага оид барча маълумотлар «уй ҳужалиги» бўйича тўпланган. Унда ҳар бир хонадон бир «ҳужалик» деб ҳисобланган. Бу ҳужаликда эр-хотин болалари билан, ота-она, қариндош-уруғлари билан яшашлари ҳам, бойлар, уларнинг бола-чақалари, хизматкорлари билан бирга яшашлари ҳам қайд этилган. Ушбу ҳужаликлар ўша даврдаги ўзбек

оиласининг ижтимоий-демографик таркибини тўла акс эттиради. Чунки ўзбек оиласининг ўтмиш ҳаёти турмуш тарзини ифодаловчи қатор тарихий манбаларда ҳам, кекса авлод билан ўтказилган суҳбатларда ҳам ўтмишда эр-хотин боласи, болалари билан ёки эр-хотин болалари, ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари ва қариндош-уруғлари билан бирга яшовчи камбағал оилалар, шу билан бирга, эр-хотин, болалари, ота-она, қариндошлари, хизматкорлари билан яшовчи бой оилалар ҳам бўлганлиги қайд этилади.

Ўзбекистонда социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ўрнатилиши ва ривожланиши унинг ижтимоий-иқтисодий ва демографик тараққиётида кескин ўзгаришларга сабаб бўлди. Ўлкада истиқомат қилувчи аҳолининг оилавий таркиби, оиланинг ижтимоий-демографик таркиби ҳам анчагина ўзгарди. «Советлар» даврида «ҳамма тенг ҳуқуққа эга» бўлиши «бойлар», «камбағаллар», «хизматкорлар» деган тушунчага барҳам берди. Шу боис оилани статистик рўйхатга олишнинг янги дастури ишлаб чиқилган. Ушбу дастурга асосан биринчи марта аҳоли рўйхати 1918 йилда Петербургда ўтказилди ва унда «уй ҳўжалиги» тушунчаси ўрнига «оила» тушунчаси киритилди. Оила тушунчасини қўллашда кейинчалик 1945 йилда тузилган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан қабул қилинган оиланинг статистик бирлиги асос қилиб олинади. Унга биноан, никоҳ ва қон-қариндошлик муносабатлари асосида боғланган, бирга яшовчи ва умумий жамғармага эга бўлган кишилар гуруҳи оила ҳисобланган.²

Дунёдаги жуда кўп давлатлар қатори собиқ Совет Иттифоқида, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам оилани статистик рўйхатга олишда ана шу тушунчага асосланган.

Ушбу дастур асосида аҳоли рўйхати Ўзбекистонда 1926, 1939, 1959, 1970 ва 1989 йилларда ўтказилиб, оила ва унинг ижтимоий-демографик таркиби ҳақида статистик маълумотлар йиғилган. Лекин ана шу маълумотлар асосида Ўзбекистонда оилаларнинг демографик тараққиёти мукамал илмий таҳлил этилмаган.

---

² Демографический энциклопедический словарь. М.: «Советская энциклопедия», 1985, с. 397.

Аҳолишуносликнинг ривожланишида оилаларнинг ривожланиши катта аҳамиятга эга. Чунки юқориди айтиб ўтганимиздек, аҳоли оилаларда яшайди. Оилалар миқдорининг кўпайиб бориши бевосита аҳолишуносликнинг ривожланишига асос бўла олади. Оилалар миқдори республика бўйича ўсиб бораётганлиги характерланса-да, бу жараён шаҳар ва қишлоқларда ўзига хос хусусиятларга эга. Масалан, шаҳардаги оилалар ҳажми қишлоқ оилалари ҳажмига нисбатан анча камни ташкил қилади. Республикадаги жами оилаларнинг 34,6 фоизи шаҳар жойларида, 65,4 фоизи қишлоқ жойларида истиқомат қилишади. Бу ҳол ўзбек оилаларининг қадимдан қишлоқ ҳужалиги билан шугулланиб келиши ҳамда республикада саноат тармоқлари яқиндан бошлаб ривожланганлиги билан боғлиқдир. Республикада истиқомат қилаётган оилалар, оила аъзоларининг миллий таркиби асосан икки гуруҳга бўлинади:

1. Аъзолари бир хил миллатга мансуб оилалар.
2. Аъзолари турли миллатга мансуб байналмилал оилалар.

Ўзбекистондаги оилаларнинг асосий қисми аъзолари бир хил миллатга мансуб бўлган оилалардир. Уларнинг салмоғи 1989 йилги аҳоли рўйхати маълумотига асосан жами оилаларнинг 87,3 фоизини ташкил этади. Республикада байналмилал оилалар сонининг кўпайиши 1970-1989 йилларга тўғри келади. Бу йилларда бу кўрсаткич 10,9 фоиздан 12,7 фоизга етди. Байналмилал оилаларнинг шаҳар жойларида кўпроқ учрашининг сабаби, шаҳар аҳолисининг қишлоқ аҳолисига нисбатан кўп миллатли эканлигидир. Ўзбекистондаги энг кўп миллатли шаҳарлар Тошкент, Андижон, Самарқанд, Сирдарё вилоятларида бўлиб, уларда Ўзбекистондаги жами миллат вакиллари истиқомат қилишади. Умуман, Ўзбекистоннинг биронта вилоятини бир миллатли деб бўлмайди. Уларнинг ҳаммасида ҳам ўлкамизнинг асосий миллати бўлмиш ўзбеклар билан бирга турли миллат вакиллари истиқомат қилишади. Оилаларнинг ижтимоий-демографик таркиби демографик таркибининг асосини ташкил этади. Оиланинг ижтимоий-демографик таркиби деганда, оиланинг унда яшаб келаётган кишиларнинг никоҳ, қариндошлик муносабатлари, ижтимоий гуруҳлари ва миқдори асосида турларга бўлиниши тушунилади.

Оила унда истиқомат қилаётган кишилар таркибига қараб хилма-хилдир: оддий оилалар ва мураккаб оилалар. Оддий оилалар эр-хотин болалари билан, эр-хотин боласиз, она ва болалар яшайдиган оилалар, ота ва болалар билан яшайдиган оилалар бўлиши мумкин. Мураккаб оилалар деб икки ёки ундан ортиқ оила болалари билан ёки боласиз, ота-оналари ва бошқа қариндошлари билан яшайдиган оилаларга айтилади. Мураккаб оилаларнинг камайишига асосий сабаб қуйидагилардир:

- Республикамиз мустақилликка эришганидан бошлаб Президентимиз фармонига кўра, ҳар бир оилани алоҳида ер участкаси билан таъминлаш амалга оширилмоқда.

- Оила аъзоларининг маълумотлилиқ даражаси ортганлиги сабабли алоҳида яшаш кўпайди.

- Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий вазият оддий оилалар кўпайишини тақозо этмоқда.

Назорат учун саволлар

1. Аҳоли сони динамикасини тушунтиринг.
2. Аҳолининг жинсий таркиби тузилиши қандай?
3. Аҳолининг ёш бўйича таркиби қандай?
4. Аҳолининг никоҳланиш таркибини тушунтиринг.
5. Аҳолининг оилавий таркиби нималардан иборат?
6. Оила ва уй хўжалигига таъриф беринг.

Таянч иборалар

Аҳоли динамикаси, аҳолининг жинсий таркиби, ёш бўйича таркиби, никоҳланиш таркиби, оила, уй хўжалиги, аҳолишунослик.

4-МАВЗУ. АҲОЛИНИНГ ТАБИИЙ ВА МИГРАЦИОН ҲАРАКАТЛАРИ

4.1. Аҳолининг табиий ҳаракатлари

Аҳолининг табиий ҳаракатлари деганда туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш жараёнларидаги ўзгаришлар назарда тутилади. Туғилиш ва ўлим жараёнларини таҳлил қилиш мутлақ ва солиштирма кўрсаткичларни таққослашни тақозо қилади.

Мутлақ кўрсаткичда аҳолининг сони (маълум вақт ичидаги миқдори), туғилиш ва ўлим сони ҳисобга олинади. Мутлақ кўрсаткичлар бўйича мамлакат миқёсидаги туғилиш ва ўлим кўрсаткичларини таҳлил қилиб, хулосавий сўз айтиб бўлмайди. Статистик маълумотларни таҳлил қилишда таққослаш усуллари орқали тўғри хулоса ёзиш мумкин.

Таққослашда ҳақиқатдаги кўрсаткични ўтган вақтга ёки бўлиши мумкин бўлган (эҳтимол) кўрсаткичларга солиштириш орқали таҳлил қилиб, хулосавий таҳлил ёзилади.

Амалиётдаги кўрсаткичлар ўртача аҳоли сонига нисбатан солиштириш натижасида таҳлил қилинади. Аҳолининг ўртача сони, биз аввалги мавзуларимизда айтганимиздек, йил бошига ва йил охирига бўлган аҳоли сонини қўшиб, иккига бўлиш орқали аниқланади:

$$S = \frac{S^0 + S^1}{2}$$

Аҳолининг табиий ҳаракатларидаги ўзгаришларини таҳлил қилиш учун мутлақ кўрсаткичлардан ташқари солиштирма кўрсаткичларга ўтишга тўғри келади. Бунинг учун туғилганлар ва ўлганлар сонини ўртача аҳолига бўлиш ва мингга кўпайтириш билан промилле ҳисобида кўрсаткичга эришилади:

$$1) \text{ Туғилиш коэффициенти} = \frac{N}{S} \times 1000;$$

$$2) \text{ Ўлим} = \frac{M}{S} \times 1000; \quad 3) \text{ Табиий ўсиш} = K_m - K_y;$$

$$4) \text{ Никоҳдан ўтиш} = \frac{B}{S} \times 1000;$$

$$5) \text{ Ажралтиш} = \frac{R}{S} \times 1000.$$

Табиий ўсишни туғилганлар билан ўлганлар ўртасидаги фарқ билан аниқлаш мумкин. Агар ўртача аҳоли ҳақида маълумот бўлмаса, туғилганлар сонини ўлганлар сонига бўлиш билан ҳаётийлик индексини топамиз:

$$V = \frac{N}{M}.$$

Аҳолининг табиий ўсиши ҳар минг аҳолига нисбатан промиллеларда ҳисобланади.

Жамиятнинг мунтазам давом этиши, яъни унинг такрор барпо бўлиш жараёни, аввало, туғилишга боғлиқ. Мутахассислар хулосасига кўра, жамиятда аҳоли кўпайиши миқдорини сақлаб туриш учун ҳар бир оилада ўртача икки нафар фарзанд туғилиб, вояга етказилиши керак. Аҳоли сонининг ўсишига эришиш учун эса ҳар бир оилада 4 нафардан фарзанд туғилиб, вояга етиши керак. Демак, ҳар бир давлатдаги аҳолини такрор ишлаб чиқаришда ўсишга эришиш шу давлатда истиқомат қилаётган аҳолининг туғилиш жараёни даражасига боғлиқ.

Туғилиш биологик жараён бўлиб, ижтимоий-иқтисодий муҳит таъсирида ўзгариб боради. Ўзбекистон инсоният тарихий тараққиёти давомида бир нечта ижтимоий-иқтисодий босқичларни босиб ўтди ва туғилиш даражаси жамият тараққиётининг ҳамма босқичларида ҳар хил намоён бўлган. Қулдорлик ҳамда феодализм даврида кўп болалиқдан ҳар бир оила ва шу билан бирга жамият манфаатдор бўлган. Чунки оилада хунармандчилик, деҳқончилик ва чорвачиликда бола-

лар меҳнатидан фойдаланилган. Оиладаги иқтисодий даромаднинг бир қисми бевосита болалар меҳнати билан ҳосил қилинган. Россияда деҳқонларга ишлаш учун бериладиган ер ҳам болалар сонига қараб тақсимланган. Капиталистик ишлаб чиқариш усулининг вужудга келиши билан саноат тез ривожлана бошлади, яъни шаҳарлар пайдо бўла бошлади. Кўпчилик аҳоли иш қидириб қишлоқдан шаҳарларга кўчиб кела бошлади. Шаҳар аҳолисининг ўсиб бориши, бир томондан, шаҳарларда турар жой, озиқ-овқат муаммоларини келтириб чиқарса, иккинчи томондан, фан-техника тараққиёти ишсизликни вужудга келтиради. Учинчидан, капиталистик ишлаб чиқаришда аёллар ва болалар меҳнатига кам ҳақ тўланиши оилада болалар сонини чеклашга, туғилишнинг камайишига олиб келди. Ер юзида туғилишнинг камайиш жараёни асосан XVIII асрнинг иккинчи ярмида Фарбий Европа давлатларида бошланиб, кейинчалик АҚШ, Канада, Австралия ва Японияга тарқалди.

4.2. Аҳоли туғилишининг умумий ва махсус кўрсаткичлари

Табиий ўсиш арифметик кўрсаткич бўлиб, туғилганлар сони билан ўлганлар ўртасидаги фарқ билан аниқланади:

$$T_{\text{ж}} = K_m - K_{\text{ф}}$$

Арифметик кўрсаткичлар мусбат (+) ёки манфий (-) бўлиши мумкин. Туғилганлар коэффицентининг ўлганлар коэффицентидан паст бўлиши аҳолининг камайишига олиб келади. У ҳолда аҳолининг қариши кучайиб, ўлим юқори кўрсаткични ташкил қилади. Табиий ўсиш кўрсаткичи МДҲ таркибига кирувчи давлатлар ичида пасайиб бормоқда: Россияда - 4,8, Украинада - 6,0, Беларусла - 4,5. Ўзбекистонда ҳам табиий ўсиш йилдан-йилга камайиб бормоқда.

**Ўзбекистонда табиий ўсиш кўрсаткичларининг
миқдорий ўзгариши**
(мутлақ сонда, минг киши)

Йиллар	Туғилиш	Ўлим	Болалар ўлими (1 ёшгача)	Табиий ўсиш
1991	724100	130100	25500	594000
1992	710500	140100	26700	570400
1993	692300	145300	22300	547000
1994	657700	148400	18800	509300
1995	678000	145400	17500	532600
1996	634800	144800	15700	490000
1997	602700	137300	13900	465400
1998	553700	140500	12300	413200
1999	544000	130500	11054	414300
2000	527600	135600	10091	392000

(ҳар минг киши ҳисобига)

Йиллар	Туғилиш	Ўлим	Болалар ўлими (1 ёшгача)	Табиий ўсиш
1991	34,5	6,2	35,5	28,3
1992	33,1	6,5	37,4	26,6
1993	31,5	6,6	32,0	24,9
1994	29,4	6,6	28,2	22,8
1995	29,8	6,4	26,0	23,4
1996	27,3	6,2	24,2	21,1
1997	25,5	5,8	22,8	19,7
1998	23,0	5,8	21,8	17,2
1999	22,3	5,3	20,2	17,0
2000	21,3	5,5	18,9	15,8

**Ўзбекистонда табиий ўсиш кўрсаткичларининг
миқдорий ўзгариши
(мутлақ сонда, шаҳар аҳолиси)**

Йиллар	Туғилиш	Ўлим	Болалар ўлими (1 ёшгача)	Табиий ўсиш
1991	225,4	56,9	6,8	168,5
1992	218,8	59,3	7,9	159,5
1993	205,5	61,8	6,7	143,7
1994	201,7	63,1	5,8	138,6
1995	208,9	64,1	6,0	144,8
1996	197,6	65,6	5,4	132,0
1997	187,1	61,8	4,8	125,3
1998	173,2	61,2	4,3	112,0
1999	169,7	58,6	3,9	111,1
2000	163,8	61,1	3,7	102,7

(ҳар минг киши ҳисобига, шаҳар аҳолиси)

Йиллар	Туғилиш	Ўлим	Болалар ўлими (1 ёшгача)	Табиий ўсиш
1991	26,7	6,8	31,3	19,9
1992	25,7	7,0	35,8	18,7
1993	23,9	7,2	32,3	16,7
1994	23,2	7,3	28,8	15,9
1995	23,8	7,3	28,7	16,5
1996	22,2	7,4	26,8	14,8
1997	20,8	6,9	25,2	13,9
1998	19,0	6,7	24,3	12,3
1999	18,5	6,4	23,2	12,1
2000	17,7	6,6	22,4	11,1

**Ўзбекистонда табиий ўсиш кўрсаткичларининг
миқдорий ўзгариши**
(мутлақ сонда, қишлоқ аҳолиси)

Йиллар	Туғилиш	Ўлим	Болалар ўлими (1 ёшгача)	Табиий ўсиш
1991	498700	73200	18700	425500
1992	491700	80800	18800	410900
1993	486800	83500	15600	403300
1994	456000	85300	13000	370700
1995	469100	81300	11500	387800
1996	437200	79200	10300	358000
1997	415600	75500	9100	340100
1998	380500	79300	8100	301200
1999	375100	71900	7092	303200
2000	363800	74500	6388	289300

(ҳар минг киши ҳисобига, қишлоқ аҳолиси)

Йиллар	Туғилиш	Ўлим	Болалар ўлими (1 ёшгача)	Табиий ўсиш
1991	39,8	5,8	37,4	34,0
1992	38,0	6,2	38,1	31,8
1993	36,5	6,3	31,9	30,2
1994	33,3	6,2	27,9	27,1
1995	33,5	5,8	24,8	27,7
1996	30,5	5,5	23,0	25,0
1997	28,4	5,2	21,7	23,2
1998	25,5	5,3	20,6	20,2
1999	24,7	4,7	18,9	20,0
2000	23,5	4,8	17,3	18,7

* Жадвал Ўзбекистон Давлат статистика департаменти маълумотлари асосида тузилган.

Жадвалдаги маълумотларга қараганда, 2000 йилда 1991 йилга нисбатан табиий ўсиш 12,5 промиллега камайган. Бу кўрсаткич шаҳарларда 8,8 промиллени, қишлоқларда эса 15,3 промиллени ташкил қилган. Аҳолининг табиий ўсиши билан механик ўсиши йиғиндиси умумий ўсишни беради:

$$T_{\text{ўс}} = K_{\text{ўс}} - K_{\text{мўс}}$$

бу ерда, $U_{\text{ўс}}$ — умумий ўсиш; $T_{\text{ўс}}$ — табиий ўсиш; $M_{\text{ўс}}$ — механик ўсиш.

4.3. Аҳоли миграциясини ўрганишнинг моҳияти ва аҳамияти

Аҳоли миграцияси дейилганда, унинг яшаш жойи ўзгариши билан боғлиқ бўлган мамлакат ичидаги ёки мамлакат ташқарисидаги ҳаракати тушунилади. Шунинг учун бу ҳаракатнинг бири — давлат, вилоят, ўлка, республика, аҳоли яшайдиган пункт ва ҳоказоларнинг маъмурий - ҳудудий чегарасини босиб ўтиш, иккинчиси — яшаш жойини ўзгартириш ҳисобланади.

Миграцияларни таснифлашнинг асосий ўлчовлари — миграция йўналиши, унинг ташкил этиш даражаси, соатлари, вақти саналади.

4.4. Аҳоли миграцияси турлари

Миграция оқимининг йўналишига қараб икки турга ажратилади: ташқи ва ички. Ташқи миграция — бу аҳолининг чегарадан чиқиб кетиши (эмиграция) ва чегарадан кириши (иммиграция)дир. У аҳолининг ҳудуд бўйича кўчиб юришини акс эттиради.

Ташкил этиш даражасига қараб миграция икки турга бўлинади: ташкилий ва ташкилий бўлмаган миграциялар.

Ташкилий миграция меҳнат ресурсларини рационал жойлаштириш мақсадида аҳолини ҳудуд бўйича режа асосида кўчиришни англатади. Унга давлат органлари томонидан моддий имтиёзлар берилади. Ташкилий миграциянинг асосий турлари: жамоат чақиришлари, қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ кўчиришлар, ишчи кучини ташкилий равишда ишга қабул қилиш,

хизматчилик юзасидан бошқа туманларга ўтказиш, ўқишни битирганларни ишга тақсимлаш ва бошқалар.

Ташкилий бўлмаган ёки шахсий миграция — аҳолининг худуд бўйича кўчиши бўлиб, бир қатор сабаблар билан амалга оширилади: юқори даромад олиш йўли билан ўзининг моддий ҳолатини яхшилашга қизиқиш; ўз малакасини ошириш ёки таълим олиш, ўз фаолият турини ўзгартириш, янги ишга ўтиш; аҳолига хизмат кўрсатиш юқори даражада бўлган туманларга кўчиш, оилавий аҳвол, масалан, никоҳдан ўтиш, эр, хотин, болалар ёки бошқа туғишганлар томонга кўчиш ва бошқалар.

Давлат жисмоний бўлмаган кўчишларни бошқара олмайди, дейиш мумкин эмас. Бу ишга қуйидагилар киради: минтақалар бўйича эркак ва аёл меҳнат ресурсларидан оптимал фойдаланиш мақсадида уларни жойлаштириш, кўчиб ўтишда давлат томонидан бериладиган моддий ёрдам; бепул ўтказиш, юк ташиш, бир марталли нафақа ва ҳ.к; ходимларни мустақамлаш бўйича жойларда ўтказилган тадбирлар: уй-жой билан, болалар боғчалари, мактаблар билан таъминлаш, туман коэффициентлари қўшимчалари ва бошқалар.

Кўчиш муддатига қараб миграция қуйидаги турларга бўлинади: қайтмайдиган ёки яшаш жойини бутунлай ўзгартирган; вақтинча ёки яшаш жойи маълум, лекин узоқ муддатга ўзгартириш, масалан, узоқларда битим билан ишлаш учун; мавсумий, масалан, қишлоқ хўжалиги ишлари билан боғлиқ бўлган, чунончи, балиқлар урчиган даврда балиқ заводларида ишлаш учун; мамлакатнинг жанубий назорат зоналарига миграция қилиш; маятникли миграция; ҳар ҳафта ишга, ўқишга, даволанишга бориш ва бошқалар.

Маятникли миграция меҳнат ресурсларини ташкил этишнинг сезиларли манбаи бўлиб хизмат қилади. Уларни ижтимоий йўналиши, касбий ўсиш, шаҳар турмуш тарзини ёйиш, шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги фарқни йўқотиш ва ҳоказолар орқали бартараф этиш мумкин.

4.5. Аҳоли миграцияси ҳақидаги маълумот манбалари

Миграция оқимларининг ҳажми, таркиби ва йўналиши Х кундаги асосий маълумот манбаида бўлиб, миграциянинг жорий ҳисоби ва аҳоли рўйхати маълумотлари ҳисобланади.

Ҳисобот – миграция жараёнларини статистик кузатишнинг асосий шакли. Махсус ташкил этилган кузатишлар (аҳоли рўйхати, анкетали сўров ва бошқалар) ёрдамчи тавсифга эга бўлиб, билиш функцияларидан ташқари яна назорат вазифаларини бажаради, аҳоли рўйхати ва жорий ҳисоб маълумотларини солиштириш учун имконият яратади.

Аҳоли жорий миграциясига талаблар:

1. Ҳисоб шундай ташкил этилиши керакки, унда ҳар қандай пайтда аҳолининг табиий ҳаракатини ҳам ҳисобга олган ҳолда аҳоли сони ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлиш лозим.

2. Бу ҳисоб миграциянинг аҳоли ва туман меҳнат ресурслари таркибига таъсирини, миграция жараёнлари тезлигини аниқлаши, демографик прогнозлар учун асос бўла олиши лозим.

4.6. Аҳоли миграцияси кўрсаткичлар тизими

Мамлакатимизда миграциянинг жорий ҳисобини ташкил этиш ўз тарихий хусусиятларига эга. Аҳоли миграцияси жорий ҳисобининг бирламчи ҳужжатларига қуйидагилар киради:

1. Уй китоби. 1973-1976 йилларгача, манзил варақасининг йиртиб олинган талонидан ташқари, ягона бирламчи ҳужжат ҳисобланган. 1973-1976 йиллардан бошлаб шаҳар ва туман марказларида улар ўрнига аҳолини ҳисобга олишнинг карточка тизими киритилди. Уй китоби ҳозирги кунда ўз хусусий уйларига эга бўлган фуқаролар уй-жойларида юритилади. Китобларни юритиш паспорт ишлари билан шуғулланувчи шахсларга юклатилган.

Уй китобида уч бўлим мавжуд: китобни юритиш ва рўйхатга олиш бўйича масъул шахслар ҳақида маълумотлар; уйларда рўйхатга олиш ҳолатини назорат қилувчи ходимнинг белгиси; айрим шахслар рўйхатга олиши. Охириги бўлимда рўйхатга олишдан ўтаётган шахслар учун саволлар: фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган жойи, оилавий аҳволи, туғилган куни, келган жойи ва вақти, келиш мақсади ва қандай муддатга келганлиги, миллат фуқаролиги, қаерда ва ким бўлиб ишлайди, қачон ва қандай кетган.

2. Уй китоби ўрнига юритиладиган рўйхатга олиш карточкаси. Фуқароларнинг паспорти бўйича тулдирилади, шаҳарларда уй-жой бошқармалари ҳамда маҳалла фуқаролар йиғинларида, қишлоқларда қишлоқ фуқаролар йиғинларида

сақланади. ИИБ органларида ёки ҳокимиятларда рўйхатга олишни расмийлаштириш учун карточка бериб турилади. Уларда қуйидаги маълумотлар келтирилади: фамилияси, исми, отасининг исми, миллати, туғилган куни ва жойи, қаердан ва қандай келган, доимий яшаш манзили, қаерда ва ким бўлиб ишлайди, 16 ёшга етгани ҳақида маълумот, ҳарбий хизматга алоқаси, рўйхатдан ўтгани ҳақида белги, рўйхатдан ўчгани ҳақида белги.

3. Квартиралар бўйича карточка. Оилага тутилиб, рўйхатга олиш карточкаси билан бир вақтда тўлдирилади. Агар турар жойни ижарага олувчи бошқа оила томонидан эгаллаб турилган жойда рўйхатдан ўтказилса, юқоридаги маълумотлардан ташқари яна қўшимчалар киритилади: ижара олувчига муносабати, рўйхатга олиш куни, муддати, рўйхатдан чиқариш (выписка) куни.

4. Келиш варағига статистик ҳисоб талони. Рўйхатга олиш вақтида манзил билан бирга тўлдирилади. Манзил варағига нисбатан маълумотларни қайд қилиш бўйича кенгроқ дастурга эга. Келишнинг манзил варағида ва унинг йиғиб олиш талонида қуйидаги маълумотлар келтирилади: фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган жойи ва ойи, жинси, миллати, қандай келган, рўйхатга олишга ўтилган манзил, келишдан мақсади (ишга, ўқишга, аввалги турар жойига ва қандай муддатга), рўйхатга олинаётган шахс билан келган 16 ёшга етмаган қиз ва ўғил болалар, аввалги турган жойида қаерда ва ким булиб ишлаган, агар ишламаган бўлса, нафақахўр ёки бошқа яшаш манбалари кўрсатилади, маълумоти, оилавий аҳволи ва ҳ.к.

5. Кетиш варағига статистик ҳисоб талони. Унда қуйидаги саволлар мавжуд: фамилияси, исми, отасининг исми, туғилган йили ва ойи, жинси, миллати, қаерга кетди, ҳозирги вақтда кетаётган жойига қачон ва қаердан келган, рўйхатдан ўтиш манзили, кетишдан мақсади, ишга, ўқишга, аввалги турар жойига ва қандай муддатга, кетаётган шахс билан келган 16 ёшга етмаган ўғил ва қиз болалар ҳақида маълумотлар; никоҳда турувчи шахслар учун кўрсатиш лозим: эри хотини билан кетдими ёки хотинисиз кетдими; маълумоти, қаерда ва ким бўлиб ишлаган.

Йиртиб олинувчи талонлар ҳамма доимий яшаш учун келганлар ва доимий яшаш учун ўқишга келганларга, узоқ хизмат сафарига ўқишга кетганларга; қисқа муддатга ўқиш-

га, хизмат сафарига, дала-ҳовлига, дам олишга, давола-нишга ва ҳоказога кетганларга, шу шаҳар доирасида турган-ларга, қишлоқдан қишлоққа кўчганларга тўлдирилади.

Назорат учун саволлар

1. Аҳолининг механик ўсиши қандай аниқланади?
2. Аҳоли миграциясига таъсир этувчи омиллар қандай ҳисобланади?
3. Аҳолининг келиш ва кетиш кўрсаткичлари қандай аниқланади?
4. Аҳолининг ёш-жинс таркибига аҳоли миграциясининг таъсири қандай ҳисобланади?
5. Аҳолининг такрор пайдо бўлиши режимига миграция таъсири қандай ҳисобланади?

Таянч иборалар

Табиий ҳаракатлар, табиий ўсиш, механик ҳаракатлар, миграция.

5-МАВЗУ. АҲОЛИНИНГ ТАБИЙ ҶУСИШИ

5.1. Туғилиш кўрсаткичлари

Демография фанида туғилиш асосий муаммо бўлиб ҳисобланади. Ҳозирги даврда аҳолининг кўпайиши асосан туғилиш ҳисобига амалга ошади. Туғилиш кўрсаткичи маълум жамиятдаги, мамлакатдаги туғилишнинг умумий салмоғи ҳисобланади. Лекин, биз аввалги бўлимда айтиб ўтганимиздек, туғилиш салмоғининг умумий кўрсаткичи билан туғилиш тўғрисида аниқ таҳлил ва натижаларга эриша олмаймиз. Бунинг учун қўшимча махсус коэффицентлардан фойдаланишга тўғри келади. Туғилишнинг махсус кўрсаткичи маълум вақт ичида тирик туғилган болалар сонининг шу муддат ичидаги туғиш ёшидаги аёлларга нисбати билан аниқланади:

$$F_{15-49} = N / W_{15-49} \times 1000,$$

бу ерда, F_{15-49} – туғилишнинг махсус коэффиенти; N – туғилганлар сони; W_{15-49} – 15-49 ёшли аёлларнинг йиллик ўртача сони.

Махсус туғилиш коэффиенти аёллар салмоғига кўпайтирилса, жами аҳолига нисбатан туғилиш кўрсаткичи аниқланади. Ушбу махсус кўрсаткич ҳам баъзи маълумотлар аниқлигини таъминламаслиги мумкин. Чунки туғиш ёшидаги ҳамма аёлларда ҳам, ушбу даврда белгиланганидек, туғиш жараёни амалга ошмаслиги мумкин. Шунинг учун туғилишнинг махсус кўрсаткичлари аёлларнинг ёшлари бўйича таҳлил қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади.

5.2. Туғилишнинг ёш бўйича кўрсаткичи

Туғилиш ҳақидаги маълумотга янада аниқлик киритадиган усул аёлларнинг ёши бўйича туғилиш салмоғини таҳлил қилишдан иборат.

F — ёш бўйича туғилиш салмоғи, x ёшдаги аёллардан туғилган болалар сонининг жами x ёшдаги аёллар сонига нисбати билан аниқланади:

$$F_x = N / W'_x \times 1000 .$$

Аёлларнинг ёши бўйича туғилиш даражасини аниқлаш кўпроқ бир йиллик ва беш йиллик маълумотлар бўйича таҳлил қилинади. Маълумотлардан жуда ҳам аниқлик талаб қилинганда бир йиллик маълумотлар асосида таҳлил қилинади, умумий маълумот, керак бўлганда беш йилликлар оралиғидаги туғиш ёшидаги аёллар ва шу ёшлардаги аёллардан туғилган болалар ҳақидаги маълумотларга асосан таҳлил қилинади. Демографик жараёнларни таҳлил қилишда туғилиш ва унумдорлик кўрсаткичларини бир-биридан фарқлаш керак. Бир неча манбаларда (Боярский А.Я. Курс демографии. М., 1974) туғилиш ҳақидаги умумий кўрсаткичлардан ташқари, махсус кўрсаткичлар туғилиш унумдорлиги деб қабул қилинган.

Туғилиш даражасининг камайётганлиги оилада бешинчи, олтинчи, еттинчи, саккизинчи ва ундан кейинги туғилган болалар салмоғининг қисқариб боришида ҳам кузатилади. Улар 1970 йили катта кўрсаткични, жами туғилган болаларнинг 43,1 фоизини ташкил қилган бўлса, 1990 йили 14,3 фоизга тушиб қолди, яъни кескин қис-қарди. Ушбу ҳолатни олти, етти ва ундан ортиқ болалар учун давлат нафақасини олаётган оналар сонининг камайиб бораётганлигидан ҳам кузатиш мумкин. 1970-1990 йиллар мобайнида республикамизда олти бола учун нафақа олган аёллар сони 135 мингдан 106 мингга, етти ва ундан ортиқ бола учун давлат нафақасини олувчи аёллар сони эса 187 мингдан 157 мингга тушди.

Республикадаги оилаларда туғилиш жараёнида бўлаётган ўзгаришларни батафсил ўрганиш учун Тошкент Давлат университети аҳолишунослик илмий-тадқиқот лабораторияси ходимлари томонидан 1968, 1978, 1988, 1991 ва 1996 йилларда жойларда махсус демографик тадқиқотлар ўтказилди. Тадқиқот натижаларидан ўзбек оиласида туғилган болалар сони катта авлоддан ёш авлодга ўтиб борган сари камайиб

Туғилишнинг ёш гуруҳлари бўйича ўзгариши

(ҳар мингта шу ёш гуруҳидаги аёлга нисбатан туғилганларнинг ўртача сони)

	1970	1980	1990
15-49 ёшдаги аёллар, жумладан:	160,0	149,6	144,8
15-19	45,1	32,3	44,1
20-24	173,6	273,6	297,1
25-29	282,8	272,5	238,7
30-34	246,1	194,6	149,0
35-39	197,2	122,4	65,2
40-44	93,1	54,3	21,2
45-49	23,1	11,3	2,5

бораётганлиги маълум бўлди. Масалан, 1900-1910 йилларда туғилган ўзбек аёллари ўзининг фарзанд кўриш даврида ўртача 9-10 тадан фарзанд кўришган бўлса, 1911-1939 йилларда туғилган аёллар эса 6-7 тадан фарзанд кўришган. Шунингдек, 1935-1939 йилларда туғилган қишлоқда яшовчи аёлларнинг 38,2 фоизи 7-10 ва ундан ортиқ фарзанд кўрган бўлса, 1940-1944 йилларда туғилган аёлларда бу кўрсаткич 28,6 фоизни ташкил қилган, қолган 32,2 фоизи 5-6 тадан ва 39,2 фоизи эса 5 тагача фарзанд кўришган.

5.3. Туғиш ва унумдорлик

Туғиш унумдорлиги эркак ва аёлнинг туғиш учун “физиологик қобилияти” ҳисобланади. Ушбу жараённинг кўрсаткичи аёллардаги тирик бола туғиш қобилияти, имконияти билан белгиланади. Қобилият, жисмоний имконият ҳар бир жуфтликнинг авлодига, соғлиқ даражасига ва эр-хотиннинг қон гуруҳлари мос тушишига боғлиқдир. Шу билан бирга инсонларнинг яшаш тарзи, маънавий ва маданият даражасига ҳам боғлиқ. Туғиш қобилияти аёлларда 12-13 ёшдан, эркакларда 14-15 ёшдан бошланиши ва аёлларда 50-55 ёшда, эркакларда 60-65 ёшларда тўхташи мумкин.

Туғиш унумдорлигининг рўёбга чиқиши туғилиш кўрсаткичи деб белгиланади. Туғиш унумдорлиги тўла ёки қисман

амалга ошишига бир неча омиллар таъсир этиши мумкин (аввал санаб ўтганмиз).

Туғиш унумдорлиги кўрсаткичини социологик тадқиқотлар ўтказиш орқалигина ўрганиш мумкин. Туғиш унумдорлигининг пасайиши фарзандсизлик билан ўлчанади. Фарзандсизликнинг сабабларини оиладаги жуфтликлар орасида социологик тадқиқотлар ўтказиш орқали аниқлаш мумкин. Фарзандсизлик бирламчи ва иккиламчи бўлиши мумкин.

Бирламчи фарзандсизлик — эр-хотин бўлиб яшагандан буён фарзанд кўрмаслик.

Иккиламчи фарзандсизлик — битта фарзандли бўлгандан кейин фарзанд кўрмаслик. Фарзандсизликнинг ҳар иккала кўринишида ҳам унумдорлик даражасининг таъсири бўлиши мумкин, лекин унумдорлик даражаси объектив ҳамда субъектив омиллар таъсири натижасида амалга ошади. Умуман фарзанд кўрмаслик (туғиш қобиляти йўқ аёллар) 20-24 ёшдаги аёллар ўртасида 3-6 фоизни, 35-39 ёшдаги аёллар ўртасида 20 фоизни ташкил қилиши мумкин.

Туғилишнинг ёш бўйича коэффицентларини бир йиллик ва беш йиллик оралиқларга бўлиб аниқлаш мумкинлиги ҳақида гап юритдик. Бир йиллик оралиқларга бўлиб ўргансак, 15-49 ёшларнинг ўртаси 35 йил бўлиб, 35 марта ҳисоб юритиш керак. Беш йилликларга бўлиб ўрганилса, 35 йил 7 бўлак бўлиб, таҳлилни осонлаштиради. Оралиқлар бир хил, яъни 5 йилдан бўлгани учун 7 та кўрсаткични қўшиб, жамини 5 га кўпайтириб, 1000 га бўлинса, коэффицентлар йиғиндисининг ўртача сони келиб чиқади. Бу кўрсаткич туғиш ёшидаги аёлларнинг туғиш қобиляти бор даврда нечта фарзандли бўлиши мумкин, деган саволга жавоб бўлади.

Бу усулнинг ҳам ўзига хос ютуқ ва камчиликлари мавжуд.

Биринчидан, туғилиш коэффиценти ёш бўйича ҳисобланганда ҳамма ёшдаги унумдорлик алоҳида ҳисобланади.

Иккинчидан, аҳолини такрор ишлаб чиқариш ҳолатига баҳо беришга имкон яратилади.

Шу билан бирга камчилиги шундаки, бу таҳлилда никоҳда турувчилар салмоғининг ўзгариши акс этмаган. Бизга маълумки, никоҳлар сони ва салмоғи ортганда туғилиш

Туғилиш коэффициенти йигиндисининг ҳудудлар бўйича кўриниши

(1989 йилги аҳоли рўйхати маълумоти бўйича)

	Ёшлар бўйича туғилиш (промилледа)							Туғилиш коэфф. йигин- диси
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	
Ўзбекистон	37,7	295,5	278,1	180,6	98,4	36,8	5,1	4,561
Тожикистон	38,4	319,9	317,3	229,9	150,8	69,3	12,9	5,693
Туркменистон	20,7	239,0	311,0	204,8	119,6	51,9	7,1	4,711
Қирғизистон	39,2	268,1	258,0	151,7	85,6	35,1	6,1	4,219
Эстония	44,2	175,5	121,2	62,4	26,1	5,3	0,2	2,175
МДҲ	44,4	192,6	145,9	79,2	33,8	8,7	0,7	2,527

ортади ёки аксинча. Яна бир камчилиги — болаларнинг туғилиши оралиғидаги вақт ҳисобланмаган.

5.4. Никоҳли ва никоҳсиз туғилиш

Никоҳ туғилишнинг муҳим омилларидан биридир. Болалар асосан никоҳли туғилади. Никоҳли ва никоҳсиз туғилишнинг махсус ва ёш бўйича коэффициенти туғилиш динамикаси бўйича зарур маълумотларни беради. Никоҳли туғилишнинг махсус коэффициенти:

$${}^m F_x = {}^m N_x / {}^m W_{15-49} \times 1000,$$

бу ерда, ${}^m F_x$ — никоҳли туғилишнинг махсус коэффициенти; ${}^m N_x$ — x ёшдаги никоҳда турган аёллардан туғилган фарзандлар сони; ${}^m W_x$ — x ёшдаги никоҳда турган аёллар сони.

Никоҳли туғилишнинг ёш бўйича коэффициенти:

$${}^m F_x = {}^m N_x / {}^m W_x \times 1000,$$

бу ерда, ${}^m F_x$ — никоҳли туғилишнинг ёш бўйича коэффициенти; ${}^m N_x$ — x ёшдаги никоҳда турган аёллардан ту-

гилган фарзандлар сони; ${}^mW_x$ — x ёшдаги никоҳда турган аёллар сони.

Никоҳли туғилиш коэффициенти бизнинг мамлакатимизда танланма социологик тадқиқот асосида амалга оширилади. Расмий статистика бундай усулни тан олмайди. Бу иккита муаммо билан боғлиқ. Биринчидан, никоҳли туғилиш кўрсаткичи никоҳга кириш ёши ва никоҳда туриш давомийлиги билан боғлиқ бўлиши керак. Иккинчидан, никоҳли туғилиш кўрсаткичини ҳисоблашда ҳақиқатдаги никоҳ билан расмий рўйхатдаги никоҳ миқдорий нисбатларининг тўғри келмаслигидир. Лекин ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотлари натижасида аксарият ҳолда, яъни 90 фоиз никоҳ расмий рўйхатга олинган. Баъзи тадқиқотчилар ҳамма янги туғилган чақалоқларни расмий никоҳдаги оилада туғилган, деб ҳисоблайдилар. Буни тўғри деб ҳисобга олиш қийин.

Юқорида келтирилган формула бўйича никоҳсиз туғилган чақалоқлар сонини ҳисоблаш учун ундаги « m » индексини (marriage) « nm » (nonmarriage) билан алмаштириш керак. Лекин бундай ҳолат кам миқдорда бўлганлиги учун формула камдан-кам ҳолларда ўзгартирилган индекс билан ҳисобланади.

Кўп давлатларда фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш давлат органлари томонидан расман рўйхатдан ўтган никоҳларгина ҳақиқий ҳисобланади. Бизнинг давлатимизда эса никоҳга бўлган муносабат икки хил. Бир томондан, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Оила Кодексига мувофиқ, фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш давлат органлари томонидан расман рўйхатдан ўтган никоҳларгина ҳақиқий ҳисобланади. Фақат шу ҳолдагина эр-хотинларнинг қонун олдидаги мулкӣ ва бошқа муносабатлардаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари пайдо бўлади. Бу ҳолда фарзанд билан ота ўртасида ҳам бир қанча ҳуқуқӣ муносабатлар вужудга келади:

1. Аёл билан эркак киши никоҳи бўлиб ажрашгандан кейин, қонуний ажрашган вақтидан 300 кун ўтгунга қадар фарзанд туғилса, фарзанд шу эркакдан туғилган бўлади (фарзанд келиб чиқиш сабаби аниқланиб, исботланмаган бўлса).

2. Аёл билан эркак расман никоҳдан ўтмаган ҳолда фарзанд туғилиб, сўнгра никоҳдан ўтиш учун ариза берилса ва никоҳ расмийлаштирилган бўлса, оталик ва болалик қону-

ний ҳуқуқ ва мажбуриятлари пайдо бўлади, лекин фарзанд никоҳсиз туғилган ҳисобланади.

3. Фарзанд отасининг «ҳақиқий отаси» деб тан олиб берган фамилияси бўйича туғилганлик ҳақидаги гувоҳномасида отасининг фамилияси кўрсатилади ёки ёлғизгина онасининг фамилиясига расмийлаштирилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда эр-хотинлик ҳуқуқлари бўлмагани каби, оталик ва фарзандлик ҳуқуқлари ҳам бўлмайди.

Мусулмончиликка асосланиб, кишилар томонидан фақат шаръий никоҳдан ўтиб оила қуриш ёки кўпинча оила қуриб, биринчи фарзанд туғилгандан сўнг фарзандига туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома олиш учун расман рўйхатдан ўтиш ҳолатлари бўлаётганлиги сабабли ҳам, расмий никоҳдан ўтганлар сони билан ҳақиқатда мавжуд оилалар сони (шунга мос равишда туғилишлар сони ҳам) тўғри келмайди.

5.5. Аҳолини такрор ишлаб чиқаришнинг оддий кўриниши

Аҳолини такрор ишлаб чиқаришнинг оддий кўриниши бўлиши учун, яъни бугунги кундаги аҳоли миқдори ўрнини ўзгаришсиз қоплаб туриш учун туғиш ёшидаги аёллардан 2,6 нафардан бола туғилиши керак. Никоҳда турган жуфтликларнинг 40 фоизиди 2 нафардан, 60 фоизиди 3 нафардан фарзанд бўлиши керак.

Шу билан бирга фарзандсизлар, умуман оила қурмаганлар ҳамда фақат биттадан боласи бўлганларни ҳисоблайдиган бўлсак, аҳолини оддий такрор ишлаб чиқариш кўрсаткичини ушлаб туриш учун ҳар бир жуфтликда 3-4 нафардан фарзанд бўлиши керак.

1991-2000 йилларда шаҳар жойларида туғилиш коэффициенти 8 промиллега қисқарди. Қишлоқларда эса салкам икки баробар қисқарди. Сурхондарё, Жиззах, Андижон, Наманган вилоятларида бу кўрсаткич 16-17 промиллега камайди. Туғилишлар сонидеги ҳудудий тафовутлар оилаларнинг миллий таркибига қараб, билим даражаси, меҳнат характери ва тирикчилик учун пул топиш манбаига, даромад миқдорига қараб, ижтимоий табақаланиш билан белгиланади. Туғилиш даражасининг янада камайиши назарда тутилмоқда, туғилишни бошқариш йилдан-йилга кучайиб бормоқда. Аҳоли ўртасида ўтказилган социологик

**Ўзбекистонда туғилишнинг умумий коэффиценти
динамикаси**
(промилледа ёки ҳар минг аҳоли ҳисобига)

Йиллар	Ҳар минг киши ҳисобига туғилганлар		
	Республика бўйича	Шаҳар аҳолисида	Қишлоқ аҳолисида
1990	33,7	26,0	39,0
1991	34,5	26,7	39,8
1992	33,1	25,7	38,0
1993	31,5	23,9	36,5
1994	29,4	23,2	33,3
1995	29,8	23,8	33,5
1996	27,3	22,2	30,5
1997	25,5	20,8	28,4
1998	23,0	19,0	25,5
1999	22,3	18,5	24,7
2000	21,3	17,7	23,5
2001	20,0	17,0	23,0

тадқиқотлар натижасига кўра, «Сизнингча, оилада нечта фарзанд бўлгани маъқул?» деган саволга шаҳардаги аксарият аёллар 2-3 нафар болани маъқул сон деб билса, қишлоқдаги аёллар 3-4 нафар бола маъқул деб кўрсатмоқдалар. Кейинги йилларда аёллар ҳам, эркаклар ҳам оиладаги болалар сонини 70-йиллардагидек 6-7 нафар эмас, 2-3 нафар бўлишини маъқул кўришмоқда.

Оиладаги фарзандлар сони ҳақида шаҳар ва қишлоқ аёлларининг фикрларида ҳам анчагина фарқ бор. Масалан, шаҳарда истиқомат қилувчи (тадқиқотда қатнашган) аҳолининг туғилиши, 1960-1964 йилларда туғилган аёллардан 2,5 фоизи бир болали, 33,3 фоизи 2-3, 3-4 болали, 36 фоизи 4-5 болали, 6 ва ундан ортиқ болалилар 3,8 фоизни ташкил қилган. 19,1 фоиз аҳоли оилалардаги болалар сонига ўз муносабатларини билдирмаган. Уларнинг қишлоқ оилаларида яшовчи тенгдошларининг эса 8 фоизи бир болали, 12,2 фоизи 2-3 болали, 75 фоизи 4-5 болали, 6-7 ва ундан кўп болали оилаларни 22 фоизи ёқлаб чиққан.

Шуни алоҳида айтиш мумкинки, ўзбек аёлларининг оилада фарзандлар сони ҳақидаги фикрлари уларнинг оиладаги мавжуд болалари сони билан ҳар доим ҳам мос тушмас экан. Бошқача қилиб айтганда, ўзбек аёллари ўзлари хоҳлагандан кўра кўпроқ фарзанд кўришни истар эканлар. Аёлларнинг кўп фарзанд кўриши уларнинг саломатлигига катта таъсир кўрсатади. Чунки аёл кўп фарзанд кўриши натижасида соғлиғини йўқотиши мумкин ва фарзанд тарбияси билан етарли даражада шуғуллана олмайди.

Аёлларнинг мавжуд фарзандлари ва уларнинг фикрлари орасидаги бундай фарқ, аввало, уларнинг санитария-гигиена ҳақида етарли маълумотларга эга эмаслиги, ҳомиладорликнинг олдини олувчи тиббий воситаларнинг етишмаслиги, давлат томонидан аёлларга хизмат кўрсатадиган бўлим етарлича ташкил этилмаганлиги билан боғлиқдир.

Кейинги 5-10 йил мобайнида республикада ўтказилган ижтимоий-демографик тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, ўзбек аёлларининг ўз оилаларида ўзлари хоҳлаганча фарзанд кўришга интилаётганлиги ҳомиладорликнинг олдини олувчи воситалардан фойдаланаётган аёллар салмоғининг ошиб бораётганлигидан далолат бермоқда. Шунинг учун ўлкамиз аҳолисининг санитария-гигиена билим даражасини янада ошириш ҳозирги куннинг долзарб муаммоларидан биридир, десак янглишмаймиз.

Демак, бозор иқтисодиёти шароитидан келиб чиқиб, Ўзбекистонда ўтказилган ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-демографик тадқиқотлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, 1995-2000 йиллар мобайнида ўзбек аёлларининг оилада фарзандлар сонига бўлган муносабатлари кескин ўзгарган. Айниқса, кейинги 4-5 йил мобайнида республика-мизда содир бўлган ва бўлаётган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ўзгаришлар нафақат аёлларнинг, балки эркакларнинг ҳам оилада фарзандлар сонига бўлган муносабатларининг ўзгаришига олиб келмоқда.

Аҳолининг оиладаги фарзандлар сонига бўлган муносабати ҳатто катта ёшдаги аёллар ўртасида ҳам кескин ўзгаргани маълум бўлди. Жумладан, катта ёшдаги аёллар ҳам 70-йиллардагидек оилада 6-7 нафар болани эмас, балки 2-3 болани маъқул деб кўрсатдилар. Катта ёшдаги аёллар ёш опаларга фарзанд кўриш даврида туғилишни назорат қилишни

тавсия этмоқдалар. Кўпгина ёш оилалар ўзларининг фарзанд кўриш даврларини 30 ёшгача ҳал қилиб, ундан кейин тўхтатмоқдалар. Шунинг учун ҳам кейинги йилларда 4-6 кишидан иборат оддий оилалар салмоғи ортиб бормоқда.

5.6. Дунё мамлакатларида туғилиш кўрсаткичи

Капиталистик ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши билан саноат тез ривожлана бошлади, янги-янги шаҳарлар пайдо бўлди. Кўпчилик аҳоли иш қидириб қишлоқдан шаҳарларга кўчиб кела бошлади. Шаҳар аҳолисининг ўсиб бориши натижасида, бир томондан, шаҳарларда турар жой, озиқ-овқат муаммолари келиб чиққан бўлса, иккинчи томондан, фан-техника тараққий этиб, ишсизлик вужудга келди. Учинчидан, капиталистик ишлаб чиқаришда аёллар ва болалар меҳнатига жуда кам ҳақ тўланар эди. Жамиятда бундай ўзгаришлар оилادا болалар сонини чеклашга, туғилишнинг камайишига олиб келди. Аҳолисининг асосий қисми шаҳарларда яшовчи Европа мамлакатларида туғилиш, айниқса, камайиб кетди.

Ер юзида туғилишнинг камайиш жараёни, асосан, XVIII асрнинг иккинчи ярмида Фарбий Европа давлатларида бошланиб, кейинчалик АҚШ, Канада, Австралия ва Японияга тарқалди. Айниқса, иқтисодий жиҳатдан тараққий этган давлатларда туғилиш тез камая бошлади. Бу давлатларда XVIII асрнинг иккинчи ярмида ҳар минг киши ҳисобига 38 та бола туғилган ёки туғилишнинг умумий коэффициенти 38 промиллени ташкил этган бўлса, орадан салкам икки юз йил ўтгач, яъни XX асрнинг охири чорагида бу кўрсаткич 16 ни ташкил қилди. Бошқача қилиб айтганда, икки юз йил давомида туғилиш икки мартадан кўпроқ қисқарган. Худди ана шу даврлар учун ривожланаётган давлатлардаги туғилишни қийёслайдиган бўлсак, бошқача аҳволнинг гувоҳи бўламиз. Уларда 1750-1800 йилларда ҳар минг киши ҳисобига 41 тадан бола туғилган ва 1970-1990 йилларда эса ҳар минг киши ҳисобига туғилган бола 34 тани ташкил қилган. Демак, ривожланаётган мамлакатларда туғилишнинг камайиши нисбатан секин борган.

Дунё мамлакатларида туғилиш кўрсаткичи

	1970-1974	1975-1979	1980-1984	1985-1989	1990-1994	2000
Бутун дунё	4, 44	3, 81	3, 52	3, 28	3, 10	3,0
Африка	6, 50	6, 43	6, 34	3, 14	2, 85	2,75
Осиё	5, 06	4, 02	3, 54	3, 14	2, 85	2,75
Америка	3, 63	3, 34	3, 14	2, 99	2, 87	2,70
Жумладан, Лотин Америкаси	5, 01	4, 47	4, 09	3, 73	3, 39	3,10
Шимолли Америка	1, 95	1, 89	1, 83	1, 89	2, 01	1,95
Европа	2, 16	1, 95	1, 87	1, 83	1, 84	1,75
Австралия ва Океания	3, 15	2, 81	2, 65	2, 56	2, 47	2,30
МДХ	2, 42	2, 33	2, 35	2, 37	2, 33	2,10
Иқтисодий ривожланган давлатлар	2, 17	2, 01	1, 97	1, 37	2, 00	1,90
Иқтисодий ривожланган давлатлар	5, 40	4, 51	4, 06	3, 69	3, 41	3,30

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, дунёдаги энг юқори туғилиш Африка, энг кам Европа давлатларига тўғри келади.

1970-1990 йиллар давомида туғилишнинг энг тез камайиши Осиёга мансуб. Осиёнинг энг йирик давлатлари – Хитой ва Ҳиндистондир. Хитойда болалар сонини чеклаш давлат дастурига киритилган. 1970 йиллардан аҳоли ўртасида туғилишни камайтириш учун қатор тадбирлар ўтказила бошланди. Натижада Хитойда туғилиш кескин камайди. БМТнинг маълумотларига қараганда, 1970-1974 йилларда Хитойда ҳар бир аёл ўзининг фарзанд кўриш даврида ўртача 4,8 ва 1986-1990 йилларда эса 2,1 тадан фарзанд кўрган. Бу мамлакатда 2000 йилдан табиий ўсишни 0,00 га тушириш мўлжалланган.

Ҳиндистонда ҳам туғилиш давлат томонидан назорат қилинади. Оилада болалар сонини чеклаш давлат дастурига киритилган. Бу масала юзасидан бир қанча ташкилотлар махсус тадқиқот олиб бордилар. Улар жумласига Оилани режалаштириш уюшмаси, Ҳиндистон тиббиёт уюшмаси,

Ҳиндистон Қизил Ярим ой жамияти каби ташкилотлар киради. Ҳиндистонда туғилишнинг камайишига аҳоли саводхонлик даражасининг ошиши ҳам таъсир этмоқда. Масалан, 1971 йили Ҳиндистон аҳолисининг 29,4 фоизи саводли эди, ҳозирги даврда 40 фоизга яқини саводлидир.

Туғилишни назорат қилиш ҳамда халқнинг саводхонлик даражасини кўтариш, тиббиётни ривожлантириш натижасида Ҳиндистон давлати туғилишни анча камайтиришга эришди. Масалан, 1970-1990 йилларда ҳар бир аёлнинг фарзанд кўриш даври давомида кўрган фарзандлари сони 5,4 дан 3,3 га камайди. Ҳиндистонлик аҳолишуносларнинг фикрича, 2001 йилдан ҳар бир ҳинд оиласида ўртача иккитадан фарзанд бўлади.

Маълумки, Осиё аҳолисининг 70 фоиздан кўпрогини Хитой ва Ҳиндистон аҳолиси ташкил этади. Шунинг учун ҳам Хитой ва Ҳиндистонда туғилишнинг камайиши бутун Осиё бўйича туғилиш кўрсаткичига таъсир қилади. 1970-1990 йилларда туғилиш бу ерда деярли 40 фоизга камайди. Ҳолбуки, худди шу даврда туғилиш Европада 16 фоизга, Австралия ва Океанияда 19 фоизга, Африкада эса 5 фоизга камайган, холос.

XIX аср охирларига қадар чор Россияси ҳудудида яшовчи барча халқларда туғилишнинг жуда юқорилиги кузатилган. Масалан, ҳар минг кишига нисбатан туғилган болалар сони 1861-1865 йилларда 50,7 тани ташкил қилган бўлса, 1911-1913 йилларга келиб бу кўрсаткич 43,9 тага камайди, лекин бу рақам ҳам юқори кўрсаткичдир. 1920 йиллардан бошлаб эса собиқ иттифоқда туғилиш жуда кескин, олтмиш беш йил ичида (1925-1990) деярли 2 марта камайди. Бироқ бу жараён барча республикаларда бир текисда борган эмас. Асосан Болтиқбўйи, Беларусь, Молдова, Россия ва Украинада, яъни хўжалигида саноат етакчи бўлган республикаларда туғилиш кескин камайиб кетган (18-жадвал).

Шундай қилиб, биологик жараён бўлган туғилиш ва унинг миқдори ижтимоий-иқтисодий омилларнинг оила муҳитига бевосита таъсири орқали ўзгариб боради. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт туғилиш даражасини белгиловчи асосий омиллардан ҳисобланади.

МДХ таркибига кирувчи давлатларда туғилиш кўрсаткичи
(ҳар минг киши ҳисобига туғилган болалар сони)

Республикалар	1960	1970	1980	1987	1988	1989
МДХ бўйича	24,9	17,4	18,3	19,8	18,8	17,6
Россия	23,2	14,6	15,9	17,1	16,0	14,6
Украина	20,5	15,2	14,8	14,8	14,5	13,3
Беларусь	24,4	16,2	16,0	16,1	16,0	15,0
Ўзбекистон	39,8	33,6	33,8	37,0	35,1	33,3
Қозоғистон	37,2	23,4	23,8	25,5	24,6	23,0
Грузия	24,7	19,2	17,7	17,9	17,3	16,7
Озарбайжон	42,0	29,2	25,2	26,9	26,5	26,4
Литва	22,5	17,7	15,1	16,2	15,3	15,1
Молдова	29,3	19,4	20,0	21,8	20,9	18,9
Латвия	16,7	14,5	14,0	15,8	15,4	14,5
Қирғизистон	36,9	30,5	29,6	32,6	31,2	30,4
Тожикистон	33,6	34,8	37,0	41,8	40,0	38,7
Арманистон	40,1	22,1	22,7	22,9	21,6	21,6
Туркменистон	42,4	35,2	34,3	37,2	37,6	35,0
Эстония	16,6	15,8	15,0	16,0	15,9	15,4

5.7. Ўзбекистонда туғилиш кўрсаткичи динамикаси, унга таъсир этувчи омиллар

Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари қатори ўзиничг ҳозирги тараққиёт босқичидаги аҳоли кўпайиши ва оилада туғилиш даражаси юқори бўлган давлатлар гуруҳига кириши таъкидланди. Ўзбекистонда туғилиш даражаси шаҳар ва қишлоқларда турличадир.

Маълумки, қишлоқда яшаётган ҳар бир оила озми-кўпми ўз томорқасига, чорвасига эга. Ана шу томорқа, чорва оилани рўзгор учун зарур бўлган сабзавот, мева-чева ва сут-гўшт маҳсулотлари билан таъминлайди. Озиқ-овқат маҳсулотларини етиштиришда эса фарзандлар 7-8 ёшдан бошлаб ота-оналарига ёрдам беришади. Демак, қишлоқ оилаларида болалар маълум даражада моддий бойлик яратади. Бундан онла иқтисодий

манфаатдор. Шунинг учун ҳам қишлоқ оилаларида болалар сонининг кўпайиши оила учун, шаҳар шароитидагидек, кескин иқтисодий танглик келтирмайди.

Маълумки, асосий саноат корхоналари, маъмурий, фан, маданият муассасалари, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, савдо марказлари асосан шаҳарларда жойлашган. Бир томондан, юқорида санаб ўтилган жуда кўп маданий-маиший, илмий ва саноат муассасалари сонининг шаҳарларда кўпайиб бориши, иккинчи томондан, аҳолининг ишлаш, билим олиш, ҳунар ўрганиш учун қишлоқдан шаҳарга келиши шаҳарда аҳолининг ниҳоятда зич жойлашишига олиб келади, натижада шаҳарларда уй-жой, озиқ-овқат танқислиги муаммоларини вужудга келтиради. Чунки шаҳар оилаларида минглаб озиқ-овқат маҳсулотлари бозордан, фақат оила бошлиқларининг, яъни эр-хотиннинг маоши ҳисобига харид этилади. Фарзандларнинг баъзилари меҳнат ёшига, яъни 16 ёшга тўлгач, ишлаб маош олиб, оилага қисман моддий ёрдам бериши мумкин. Баъзилари эса 18-22 ёшдан бирон-бир ҳунар ўрганиб маълумот олгач, моддий бойлик ярата бошлайди. Лекин 18-22 ёшларда фарзанд балوغат ёшига етиб, ўзи оила қуриши керак бўлади. Фарзандларни турмушга бериш, уйлантириш, уларни оилали қилиш учун ўзбек оилаларида жуда кўп сарф-харажатлар бўлиши сир эмас. Оилада фарзандлар сони қанча кўп бўлса, унинг сарф-харажатлари шунча кўп бўлади.

Кўриниб турибдики, аксарият шаҳар оилаларида фарзандлар сонининг ошиб бориши ота-она учун қишлоқ оилаларига нисбатан бирмунча кўп иқтисодий муаммоларни келтириб чиқарар экан. Табиийки, ушбу муаммолар аста-секин шаҳар оилаларида фарзандлар туғилишининг қисқаришига олиб келмоқда ва бу қисқариш Ўзбекистоннинг шаҳар оилаларида қишлоқ оилаларига қараганда юқори даражададир. Масалан, ҳозирги даврда йилига ҳар минг киши ҳисобига қишлоқда 23,5 та чақалоқ туғилса, шаҳарда эса 17 та чақалоқ туғилмоқда. Бугунги кунда Ўзбекистон аҳолисининг 61 фоизи қишлоқларда, 39 фоизи эса шаҳарларда истиқомат қилмоқда. Шундай қилиб, республикамиз оилаларида туғилишнинг нисбатан юқорилиги уларнинг кўпчилиги қишлоқ шароитида, қишлоқ турмуш тарзида яшаб келаётганлиги билан маълум даражада боғлиқ экан.

Ўзбекистонда туғилишнинг нисбатан юқори даражада сақланишига олиб келаётган омиллардан яна бири — аёллар банд бўлган ижтимоий меҳнатнинг хусусиятидир.

Махсус демографик тадқиқотларнинг кўрсатишича, ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган ўзбек аёллари оилада, ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашмай, фақат уй-рўзгор ишлари, бола тарбияси билан банд бўлган аёлларга нисбатан камроқ фарзанд кўришган. Бунинг ўз сабаблари бор, албатта. Биринчидан, завод-фабрикаларда, жамоат ташкилотларида ва турли давлат корхоналарида меҳнат қилаётган аёлнинг кўп вақти ижтимоий ишлаб чиқаришга кетади. Уй-рўзгор ишлари, бола тарбияси билан шуғулланиш аёлдан кўшимча вақт, кўшимча ҳаракат, куч-қувват талаб этади. Аёл кўп ҳолатларда дам олиш, саломатлигини тиклаш учун сарф қилиниши керак бўлган вақт ҳисобига оила юмушларини бажаради, фарзандларини тарбиялаш билан шуғулланади. Аёл оиласида фарзандлар қанча кўп бўлса, аёлдан шунча кўп вақт, ҳаракат, куч-қувват талаб этилади. Борди-ю, аёл оиласида фарзандлар камроқ бўлса, у ҳолда аёл болалар билан шуғулланишга ҳам, ижтимоий ишлаб чиқаришда қатнашишга ҳам улгуришга ҳаракат қилади. Шу туфайли ижтимоий меҳнатнинг кўпроқ вақт, малака талаб этадиган соҳасида банд бўлган аёллар оилада фарзандлар сони кам бўлишини режалаштирадилар.

Туғилишга ижобий таъсир этувчи омиллардан навбатдагиси — кўпболалиликни қўллаб-қувватловчи анъаналарнинг ҳалқимиз орасида кўпроқ сақланиб қолганлигидир. Буларга ёш оиланинг ота-оналари билан, яъни катта авлод билан бирга яшаши, опа-сингил, ака-ука ва қариндошлар орасидаги ҳамжиҳатлик, оилада ўғил болаларнинг кўпроқ туғилишига интилиш ва кўп болали аёлларнинг жамият орасида алоҳида қадрланиши каби анъаналарни мисол қилиш жоиздир.

Ана шундай анъаналардан бири ёш оилаларнинг ота-оналари билан бирга яшашидир. Демография тили билан бундай оилалар, одатда, катта оила дейилади. Катта оилаларда ота-оналар ёш оилага ҳар томонлама таянч бўладилар. Ота-оналар (катта авлод) ёш оилалар (ёш авлод)нинг, ҳалқ ибораси билан айтганда, ўзини тутиб олишида ҳам маънавий, ҳам моддий ёрдам берадилар. Айниқса, ота-оналарнинг ёш оилага бола тарбиясида берган ёрдами бебаҳодир. Ёш ўзбек аёллари орасида

«қайнонамнинг ёки онамнинг даврида туғиб олай», деган фикрларни жуда кўп учратиш мумкин.

Шуни ҳам айтиш керакки, ёш оилага бола тарбиясида (болани ўйнатиш, овқатлантириш, боғчага олиб бориш, олиб келиш ва ҳ.к.) ва хўжалик ишларида укалари, опасингиллари ҳам ёрдам беришади. Ана шундай катта оилалар республикамиз қишлоқларида, айниқса, кўплаб учрайди. Ундан ташқари, ўзбек оилаларида қариндошлик муносабатлари ҳам нисбатан мустаҳкамроқ сақланиб келмоқда. Бу муносабатлар, айниқса, тўй маросимлари ўтказишда қариндошлар бир-бирига тўёналар атаб иқтисодий ёрдам кўрсатишида намоён бўлади. Ўзбек оилаларининг бундай ҳамжиҳатлиги ҳам ўз ўрнида туғилишга ижобий таъсир этмоқда. Маълумки, қадимдан ўзбек оилаларида ота-оналарнинг ўғиллари билан бирга яшаши анъана ҳисобланади (бу ерда ушбу анъана тарихига тўхтаб ўтирмаймиз, унинг кўп сабаблари бўлган). Халқ орасида «қиз бола бир-ровнинг хасми, турмушга чиқиб кетади, оилада ўғил керак», деган фикр ҳозирги кунда ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Шунинг учун кўп ўзбек оилаларида ўғил болалар сони ҳеч бўлмаса 2-3 та бўлмагунча туғилиш чекланмайди.

Кўп болали оилалар, юқорида айтиб ўтганимиздек, кўп болали оналар ҳам жамият гомонидан, ҳам давлат томонидан қадрланадилар.

Юқорида қайд этилган омиллар билан бир қаторда, Ўзбекистоннинг қулай демографик вазияти ҳам туғилишга ижобий таъсир этади. Демографик вазиятнинг қулайлиги эса республика аҳолиси таркибида аёллар ва эркаклар салмогининг тенглиги, никоҳга кириш даражасининг юқорилиги ҳамда никоҳдан чиқиш ёки ажралиш ҳолларининг камлиги билан изоҳланади.

5.8. Репродуктив кайфият

Аҳоли ўртасида социологик тадқиқотлар ўтказиш орқали репродуктив кайфиятни ўрганиш ҳозирги даврнинг энг мақбул таҳлилига айланиб бормоқда. Аҳоли ўртасида ўтказиладиган тадқиқотлар аксарият ҳолларда аёллар фикрини ўрганиш билан изоҳланади. Аёлларнинг маълумот даражаси ортиб бориши билан бола кўриш миқдори камайиб боради. Аёл

нинг маълумот даражасининг ўсиши бола сони камайишига қаратилган бўлади. Бола кўриш ҳақидаги ички истак билан ташқи таъсир бири-бирига мос келмаслиги мумкин. Кўпчилик аёллар, айниқса, мусулмон халқларининг аёллари болалари кўп бўлишини хоҳлайдилар, лекин болаларга ота-оналик вазифалари, юкларининг кўп қисми аёллар зиммасига тушиб қолиши уларни болалар сонини чегаралашга мажбур қилмоқда. Нима сабабдан болалар кўп бўлишининг олдини оляпсиз, деган саволга болалар тарбияси билан шуғулланиш аёлларнинг жамоат ишлаб чиқаришидан ажраб қолишига сабаб бўлиши, болаларни уй-жой билан таъминлашнинг қийинлиги, аёллар соғлигини йўқотиб қўйишини сабаб қилиб кўрсатмоқдалар.

Репродуктив ахлоқ умумий ахлоқнинг бир бўлаги бўлиб, бу туғиш ёки туғишни инкор қилиш ҳақидаги шахснинг руҳий кечинмаси, муносабатларининг йигиндисидир.

Ички кечинма — бу эҳтиёж, болали бўлишга эҳтиёж, ҳиссиёт.

Ташқи омил эса жамиятдаги ижтимоий талаб, қадрият ва бошқалар.

Репродуктив ахлоқнинг ташқи омили ота-оналик, болалик қадриятларининг жамиятдаги ўрни билан баҳоланади ва инсон руҳиятига бевосита таъсир этади, ички эҳтиёж эса шахснинг шахсий эҳтиёжи, оиладаги болага бўлган эҳтиёждир.

Репродуктив кайфият шахснинг бола туғиш ёки туғмаслик тўғрисидаги кечинмаларининг йигиндиси ҳисобланиб, бу сўз мутлақ ҳар бир шахснинг ўзига хос хусусиятдир. Шу билан бирга репродуктив кайфият жамият, бир гуруҳ шахслар қарашларининг бир бўлаги сифатида, ички ва ташқи омиллар таъсирида шаклланади.

Ташқи таъсир деганимизда расман қонунлаштирилмаси-да, лекин жамият ўртасида ота-она бўлиш истаги, жамият ўртасидаги фарзандлиларга бўлган ҳурмат-эътибор, қадрланиш ва бошқалар ҳар бир инсон руҳиятига бевосита таъсир қилади.

Репродуктив кайфият шахс ҳаётида бир неча босқичларда амалга ошади: болали бўлиш истаги, болали бўлишга қизиқиш, болали бўлишдан мақсад, болали бўлиш режаси, уни амалга ошириш, натижа. Репродуктив кайфиятнинг натижаси, албатта, фарзанд кўриш билан эмас, балки фарзанд

қўришнинг олдини олиш билан ҳам яқунланиши мумкин. Репродуктив кайфиятни тўла белгилловчи маълумот аҳолини умумий рўйхатга олишда аниқланади. Аксарият ҳолларда маълум ҳудудларда танлов асосида социологик тадқиқот ўтказиш орқали аниқланади.

Мустақил диёримизнинг эртанги куни, нурли келажиги, адолатли жамияти буюк давлат пойдевори нечоғли мустаҳкам бўлишида ёш авлоднинг юксак маънавияти, жисмонан барқарорлиги улкан аҳамият касб этади. Маънавиятли баркамол шахсни эса жамият шакллантиради, аниқроғи, жамият ичидаги митти жамият бўлмиш оилада инсоннинг маънавий, ахлоқий, руҳий ва жисмоний қиёфасига пойдевор қўйилмоқда.

Юртбошимиз нутқларида ҳам «Оила — жамият асоси, маҳалла — миллий қадриятлар бешиги. Аҳил хонадонда, маърифатли маҳаллада оқилона қизлар, умр бўйи элим деб, юртим деб ёниб яшайдиган комил фарзандлар улғаяди», деб бежиз айтилмаган. Бинобарин, инсон айнан оилада меҳроқибат, ўзаро ҳурмат, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби сифатларни ўзида шакллантиради. Бу йўлда эса оиланинг асосий тарбиячисига айланган аёлларимиз зиммасига гоёт шарафли ва масъулиятли вазифа юкланади. Бу шарафли ишнинг уддасидан чиқишда эса аёлларимизнинг, оналаримизнинг илми ва билими, юксак маънавиятли бўлиши ҳам катта роль ўйнайди.

Бу билан оиладаги соғлом муҳит, репродуктив маънавият шаклланишини бевосита аёлларгина ташкил қила олиши мумкин, дейиш нотўғри. Чунки оилада ота бўлмаса, унинг ўзига хос ўрни, ҳурмати бўлмаса, оилани бир бутун деб тасаввур қилиш қийин. Ҳазрат Навоий: «Бирисин ой англа, бирисин қуёш» деб, онани ойга, отани қуёшга ўхшатади, улар бўлмаса ер юзининг қай ҳолатда бўлиши ақлга сиғмас мавҳум ҳолдир. Шунинг учун ҳам оиладаги ҳар қандай муаммони ҳал қилиш, доимо тўғри йўл тутишдек инсоний масъулиятлар ота зиммасида бўлади. Бундан ташқари, отанинг ўз фарзандларига ҳар соҳада ўрнак бўлиши унинг оиладаги обрў-эътиборини мустаҳкамлайди.

Отанинг ичкилик, кашандалик каби салбий иллатларга ружу қўйиши, бунинг натижасида оилада тинчликнинг йўқолиши, албатта, фарзандлар руҳиятига таъсир этмасдан қол-

майди. Бу оилада шаклланиши мумкин бўлган соғлом муҳитни батамом йўққа чиқаради. Оиладаги соғлом муҳит эса ота-онанинг ҳамма тотув булиши, фарзандларининг руҳий дунёсини билиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиши билан шаклланади. Зеро, оиладаги тотувлик барча муваффақиятларнинг гарови ҳисобланади.

Ўзбек халқи азалдан болажон халқдир. Кўп оилалар серфарзандлик хислатлари билан ажралиб туради. Шунга кўра, оилада ҳар бир фарзандга, тўнғичга ҳам, кенжага ҳам бирдай тенг одил муносабатда бўлиш, эркататмаслик, каттаси орқали кичигини тарбиялаш, албатта, ўз ижобий натижасини беради.

Кам болали оилаларда эса айрим ҳолларда болалар эрка, тантиқ, одобсиз, ахлоқсиз бўлиб қоладилар. Бунинг сабаби аниқ, фарзанд ёлғиз бўлганлигидан ота-онанинг ягона овунчоғига айланиб қолади. Бундай муҳитда бола тарбияси, албатта, издан чиқади. Болани жисмонан ва маънавий баркамол қилиб тарбиялаш учун эса ота-онанинг ўз ролида туриши, оилада қатъий интизомли кун тартиби жорий қилиб, аввало, бунга амал қилган ҳолда боланинг иш ўрганиши, ахлоқи, одоби, саломатлигини мунтазам назорат қилиб бориши катта аҳамиятга эгадир.

Ота-онанинг оилада бир-бирига ўзаро муносабатдаги ҳамжиҳатлиги, меҳр-оқибати, ҳурмати, муомала маданияти, бир-бирига доимий ғамхўрликда булиши фарзандларининг маънавий дунёсини такомиллаштиришда муҳим омил ҳисобланади. Уларнинг бир-бирини тушуниб турмуш кечиришлари, фарзанд тарбиясидаги вазифа ва бурчларини ҳамда ҳаётда учрайдиган ҳар қандай тўсиқ ва муаммоларни биргаликда бартараф эта олишлари соғлом ва мустақкам оила муҳитини шакллантиради.

Демак, оилада ота-она аҳил бўлса, уларнинг фарзандлари ҳам аҳил ва иноқ яшайдилар, десак янглишмаймиз.

5.9. Демографик ва ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг ўзаро боғлиқлиги

Жамият ҳаётининг турли соҳаларида давлат ўзининг сиёсатини олиб боради. Масалан, бандлик сиёсати, иш ҳақи,

даромадлар, таълим, уй-жой сиёсати, миллий, маданий, мушофаа, ижтимоий ва бошқа соҳалар. Ҳар бир йўналишнинг ўз белгиланган мақсад ва вазифалари бўлиб, уларни бажариш, амалга ошириш олиб борилаётган сиёсатнинг самарадорлигини кўрсатади. Ижтимоий жараёнларда давлат томонидан белгиланиб, олиб борилаётган тадбирлар демографик вазият билан бевосита боғлиқдир.

Кўпчилик демограф олимлар ҳукуматнинг болали оилаларни моддий қўллаб-қувватлашга қаратилган қарорларини демографик сиёсат деб ҳисоблаб, бу мақсадларни амалга ошириш натижаси билан туғилиш кўрсаткичини кўтариш мумкинлигини тахмин қилишган. Лекин қисқа муддат ичида демографик мақсадни амалга ошириб бўлмаслиги бизга яхши маълум. Шунга кўра, сиёсий тадбирларни ижтимоий сиёсат ва демографик сиёсат йўналишларига бўлиш керак.

Ижтимоий сиёсатнинг мақсади турмуш шарт-шароитларини мувофиқлаштириш ва аҳолининг ёрдамга муҳтож қисмини қўллаб-қувватлашдир.

Демографик сиёсат эса демография предмети билан мос равишда демографик жараёнларни ўрганиш ва уларни бошқаришга асосланган.

Албатта, ижтимоий сиёсатнинг кишилар ҳаётининг моддий шарт-шароитларини яхшилаш мақсадида олиб борилаётган вазифалари демографик сиёсат мақсадларига боғлиқ, яъни бу билан демографик, репродуктив эҳтиёжларни қондириш учун қулайликлар вужудга келади.

Ижтимоий сиёсатнинг кучайтирилиши натижасида туғилиш кўрсаткичининг ўзгариши ўрганилганда, бор-йўғи 0,15 та чақалоқ сонига ўсиш аниқланган ва туғилишга эҳтиёжнинг моддий етишмовчиликка кам бўлса-да таъсири борлиги маълум бўлди.

Демографик тўқнашув зонасидан чиқиб кетиш учун туғилиш даражасини ўртача ҳар бир никоҳ сонига туғилиш сонини 2,6 ҳисобидан ошириш керак. Бунинг учун ўзбек оилаларидаги ўртача режалаштирилган фарзандлар сонини 2,8-3,0 чақалоққа етказиш, 3-4 болали оилалар сонини оммавийлаштириш, 5 ва ундан ортиқ болали оилаларни рағбатлантириш керак.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда, аҳолининг репродуктив кайфиятига таъсир этиб, туғилиш кўрсаткичини оширишга қаратилган сиёсатни икки йўналишга бўлиш керак:

1) оилаларнинг болалар сонига бўлган талабини қондириш мақсадида турмуш даражасини кўтариш;

2) турмуш даражасини кўтариш билан болалар сонига бўлган талабни жамиятни демографик тўқнашувдан олиб чиқиб кетадиган даражага кўтаришга эришиш.

Биринчи йўналиш ижтимоий сиёсатнинг мақсадлари билан боғлиқ бўлиши, лекин фақатгина имтиёзлар ва нафақалар тизими билангина чекланиб қолмаслиги керак. Бу йўналишнинг мақсади ҳар бир оилани давлат кўмагисиз тижорат фаолияти, ёлланма меҳнат билан шуғулланиб, ўз даромадлари ҳисобига яшай оладиган қилишдир.

Иккинчи йўналишда давлат сиёсати ва жамоат ташкилотлари фаолиятининг мақсади — туғилиш даражасини кўтариш, оилани мустақкамлаб, ижтимоий институтини яратиш, оилавий ҳаётга кўникиш, имкониятларни кенгайтириш, ота-она учун болаларнинг фойдалилигини ўрганишдир.

Назорат учун саволлар

1. Туғилиш кўрсаткичлари қандай аниқланади?
2. Туғилишнинг ёш бўйича кўрсаткичлари.
3. Туғилиш ва унумдорлик тушунчалари.
4. Никоҳли ва никоҳсиз туғилиш деб нимага айтилади?
5. Аҳолини такрор ишлаб чиқаришга таъриф беринг.
6. Дунё мамакатларида туғилишнинг бориши қандай?
7. Ўзбекистонда туғилиш кўрсаткичи динамикаси.
8. Репродуктив кайфият тушунчасига таъриф беринг.
9. Демографик ва ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг ўзаро боғлиқлиги нимада?

Таянч иборалар

Табиий ўсиш кўрсаткичи, репродуктив кайфият, демографик сиёсат, ижтимоий-иқтисодий сиёсат, туғилиш кўрсаткичи, туғилиш унумдорлиги, репродуктив ахлоқ.

6-МАВЗУ. ЎЛИМ КЎРСАТКИЧИ, ЎРТАЧА УМР КЎРИШ, УМРНИ УЗАЙТИРИШ КАЙФИЯТИ

6.1. Ўлим коэффиценти

Ўлим коэффиценти ҳам туғилиш каби ўлганлар сонининг ўртача аҳоли сонига нисбати билан аниқланади. Лекин бу усул билан аниқ маълумот олишга эришиб бўлмайди. Ўлим кўрсаткичи бир ёшгача бўлган болаларда алоҳида, катта ёшдагилар алоҳида беш йилликлар оралигидаги кўрсаткичлар орқали аниқланади:

$$m_x = M_x / P_x \times 1000,$$

бу ерда, m_x — маълум ёшлиларнинг ўлим коэффиценти; M_x — шу ёшдаги ўлганлар сони; P_x — шу ёшдаги аҳолининг ўртача сони.

Ўлимнинг умумий кўрсаткичидан ташқари, ҳудудий жойла-нишларига қараб, ёш гуруҳларига қараб, ўлим келтирувчи сабабларига қараб алоҳида аниқланиши ўлимнинг махсус коэффицентлари деб аталади. Шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг ўлим кўрсаткичлари шу ҳудудларда ўлган аҳоли сонининг шу ҳудуддаги ўртача аҳолига нисбати билан аниқланади. Ёш гуруҳлари бўйича ўлган аҳолининг сони шу ёш гуруҳларидаги аҳолининг ўртача сонига нисбати билан аниқланади. Ўлим кўрсаткичи ёш гуруҳлари бўйича катта фарқ қилиши муносабати билан бир ёшгача бўлган болалар ўлими алоҳида, бир ёшдан тўрт ёшгача, беш ёшдан тўққиз ёшгача, ўн ёшдан ўн тўрт ёшгача ва ҳоказо шу тартибда беш йилликлар оралигидаги ўлим кўрсаткичлари алоҳида аниқланади. Ўлимнинг умумий кўрсаткичлари ёш бўйича аниқланган ўлим кўрсаткичларининг йиғиндиси билан якуний жадвал қилиш йўли билан аниқланади.

6.2. Болалар ўлими

Маълумки, аҳоли турли хил ёшда ва турли сабаблар билан ўлади. Ўлимнинг ёш бўйича кўрсаткич хусусиятлари шун

дан иборатки, бир ёшгача бўлган болалар орасида ўлим юқори. Бир ёшгача бўлган болалар ўлими кўрсаткичи туғилиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, унинг даражаси келажакда аҳоли сонига таъсир қилади. Болалар ўлими 14 ёшга қадар аста-секин камайиб, ўзининг кичик қийматига эришади. 14 ёшдан юқори аҳолида ўлим ҳолатининг қиймати яна ошиб боради.

Республикада болалар ўлими даражаси йилдан-йилга камайиб бораётганлиги қувончли ҳолдир. 1991 йилда ҳар мингга туғилган боладан бир ёшгача бўлган даврда ўлганлар сони 35,5 тани ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2000 йилга келиб 19,0 ни ташкил этди. Айниқса, бундай ижобий ҳол қишлоқларда сезиларлидир. Масалан, 1991 йилда қишлоқ жойларида ҳар мингга туғилган болага бир ёшгача бўлган даврда ўлганлар сони 36,8 ни, 2000 йилда эса 18,0 ни ташкил этди.

Болалар ўлимига сабаб бўлувчи касалликлар орасида нафас олиш органларининг касалланиши энг олдинги ўринда туради. Бу касалликдан ўлганлар жами ўлган болаларнинг 55 фоизини ташкил этади. Нафас олиш органлари касалликлари ичида, айниқса, ўткир ўпка яллигланиши жуда кўп болалар ўлимига олиб келади. Шунингдек, ўлик туғилган ва туғилганидан кейин бир ҳафта ичида ўлган (перинатал ўлим) болалар жами бир ёшгача бўлган болаларнинг тўртдан бир қисмини, юқумли касалликлар эса болалар ўлимининг 7 фоиздан ортигини ташкил этади.

Келажакда ўлим кўрсаткичини, айниқса, болалар ўлимини пасайтириш халққа кўрсатиладиган тиббий хизматни кескин яхшилаш билан боғлиқ бўлади.

6.3. Ўлимнинг сабаблари ва кўрсаткичлари

Ўлим сабаблари деб турли хил касалликларни, бахтсиз ҳодисаларни, табиий офатларни айтиш мумкин. Ўлимга олиб келувчи сабаблар ичида юрак-қон томир касалликлари олдинги ўринда туради. Бу касаллик билан ўлганлар жами ўлганларнинг 50 фоиздан ортигини ташкил этади. Кейинги ўринда эса нафас олиш органларининг касалланиши туради. Бу касаллик туфайли ўлганлар 15,0 фоизни ташкил қилади. Бахтсиз ҳодиса ва захарланиш, ошқозон-ичак касалликлари оқибатида жами ўлганларнинг 10,0 фоиздан ортиғи вафот этмоқда.

Ўлимнинг сабабларини ўрганиш ўлимга сабаб бўлувчи омилларни таҳлил қилишни тақозо қилади. Аҳолининг яшаш тарзи, меҳнат шароити ва турмуш даражаси ўлимнинг сабаблари бўлиши мумкин. Ўлимнинг сабабларини ўрганиш инсонга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган табиий, иқтисодий ва ижтимоий омилларни алоҳида ўрганишни тақозо қилади. Ўлим кўрсаткичларини ўлим сабаблари билан аниқлашда умумий ҳамда ёш коэффицентлари бўйича кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Ўлимнинг умумий коэффиценти ўлганлар сонининг ўртача аҳолига нисбати билан аниқланади. Маълум сабабларга кўра ўлим кўрсаткичини аниқлаш эса шу сабаб билан ўлганлар сонининг умумий сабаблар билан ўлганлар сонига нисбати билан аниқланади. Ўлим кўрсаткичи барча сабаблар билан алоҳида аниқланиб, жами ўлганларнинг умумий коэффиценти қўшилган ҳолда умумий коэффицент аниқланади. Кейинги йилларда аҳоли соғлиғини сақлаш соҳасида қилинаётган тадбирлар туфайли умумий ўлим кўрсаткичи, айниқса, бир ёшгача бўлган болалар ўлими камайди. 2000 йилда Ўзбекистонда аҳолининг умумий ўлим кўрсаткичи 5,4 промиллени (ҳар минг киши ҳисобига ўлганлар сони) ташкил этди. Ушбу кўрсаткичларни 1991 йилга нисбатан солиштирилганда, республикада ўлим коэффиценти бироз камайганини (0,8 фоиз) кузатиш мумкин.

Жами ўлган аҳолининг 45 фоизи шаҳар аҳолисига тўғри келади. Умуман, шаҳар аҳолисининг умумий ўлим коэффиценти қишлоқдаги аҳолининг умумий ўлим коэффицентидан 1,7 промиллега кўп.

МДХ таркибидаги давлатлар орасида Ўзбекистонда ўлим коэффиценти энг паст кўрсаткичга эга. Россия, Украина ва Беларусь давлатларида ўлим коэффиценти катта бўлиб, ҳар мингга аҳолига нисбатан ўлим 13-14 нафарга тенг.

6.4. Ўлим кўрсаткичига таъсир этувчи омиллар, ўртача умр кўриш

Ўлим ва ҳаёт давомийлиги кўрсаткичига бир неча табиий ва ижтимоий омиллар таъсир кўрсатади. Бу билан шуни таъкидлаш керакки, кишилиқ жамияти ҳамда ишлаб чиқариш

ва маданият пайдо бўлиш вақтидан табиат омиллари инсоният устидан ҳукмронлик қилмайди. Улар ижтимоий шароитнинг ўзгариши билан соф ҳолда намоён бўлади. Инсоният азалдан табиий-ижтимоий муҳитда яшаб келади ва унинг ҳаёти кўп даражада танлаш имкониятига боғлиқ. Асосий омилларни маълум даражадаги шартлар билан тўрт гуруҳга бирлаштириш мақсадга мувофиқдир:

1. Халқ турмуш даражаси.
2. Соғлиқни сақлаш хизмати самарадорлиги.
3. Жамиятнинг гигиеник маданияти.
4. Экологик муҳит.

Халқ турмуш даражаси. Турмуш даражаси бош омил бўлиб, аҳолининг соғлиғини яхшилаш, ўлим даражасини камайтириш ва ўртача ҳаёт давомийлигининг юқорилигини таъминлаш унинг шартларидир. Зеро, худди ана шу шартларни бажаришда бошқа омилларни ривожлантиришга, умумий ва гигиена маданиятини оширишга, соғлиқ тўғрисида гамхўрлик, атроф-муҳитни яхшилаш ва бошқаларга эришилади. Камбағаллик буларнинг барчасига тўсқинлик қилади. Дарҳақиқат, аҳолининг жуда кўп қисми — камбағал, яъни ҳаёт даражаси замон талабларига қараганда анча паст. Афсуски, бизда ҳаёт даражаси қандай ҳолатдалигини ва уни қайси кўрсаткичлар билан ўлчашликни биз билмаймиз. Маълумотларга қараганда, ўнлаб йиллар давомида бизнинг мамлакатимизда турмуш даражаси ўта паст эканлигидан ишчи кучи ва шахсни такрор ишлаб чиқаришнинг энг кам кўрсаткичи ҳам таъминлай олинмаган. Бу даврларда шахснинг ривожланиши турмуш учун энг керакли бўлган дам олиш (саёҳат, курортлар), самарали тиббий дори-дармонлардан фойдаланиш, соғлиқни сақлашнинг пуллик тизими ҳамда юқори сифатли овқатланиш ва бошқа шарт-шароитлардан воз кечиш ҳисобига давом этган.

Турмуш даражаси ва сифатини халқаро даражага нисбатан таққослашнинг комплекс кўрсаткичларидан «инсон имкониятларининг ривожланиш кўрсаткичи» ёки «инсон ривожланишининг кўрсаткичи» деб аталувчи яна бири — мамлакат ялпи ички маҳсулотининг аҳоли жон бошига тўғри келувчи ўртача арифметик кўрсаткичи, аҳолининг билимлилик ва ўртача умр кўриш даражасидир. Лекин сарфланиш мақсад ва йўналишлари кўрсатилмаса, ўртача аҳоли жон бошига ялпи ички

маҳсулот тўғри келишининг ўзигина турмуш даражасини кўрсатиб бермайди. Совет тузумида ялпи ички маҳсулотнинг сарфи тинчлик, яъни аҳоли турмуши учун сарфланган деб ҳужжатларда кўрсатилган харажатлар давлатнинг энг катта сарф эвазига амалга ошувчи ҳарбий қудратини таъминлаш учун бажарилар эди, яъни қурул-яроғлар ишлаб чиқариш ва космик тадқиқотлар олиб бориш харажатлари бизнинг турмуш даражамизни таъминлаш ҳисоб-киتابига расмийлаштирилар эди.

ЯИМ нинг ўртача аҳоли жон бошига тўғри келиши бўйича 1993 йилда 174 та мамлакат бўйича ўтказилган тадқиқотлар натижасида аниқланишича, Россия давлати 57-ўринни эгаллаган бўлса, 1995 йилда 119-ўринга тушиб қолган. Бу ҳисоб-китобни жаҳондаги 35 та кучли ривожланган давлат миқёсида олалиган бўлсак, Россия ривожланаётган, аниқроғи, қолоқ давлатларга тўғри келар экан. Бу кўрсаткич АҚШ билан солиштирилганда, ундаги аҳолининг турмуш даражаси Россиядан 15 баробар юқори эканлиги маълум бўлди.

Соғлиқни сақлаш хизмати самарадорлиги. Статистик маълумотларга қараганда, шифокорлар ва касалхонадаги ўринлар, шифохона ва уларнинг мутахассислик ва йўналишлар ҳисобига тақсимланиши бўйича иттифоқ юқори ўринда туради. Бизда тахминан соғлиқни сақлашнинг халқ ҳўжалигидаги ягона тармоқ сифатида фаолиятини баҳолаш натижалар билан эмас, балки меҳнатга сарфлар билан аниқланади. Шифокорларнинг ва касалхоналардаги ўринларнинг сонига қараганда биз дунё бўйича олдиндамиз. Бундай бўлиши муқаррар, чунки биздаги соғлиқни сақлаш тизими жуда қашшоқ, у ўн йиллар давомида давлатнинг молиявий кўмагига боғлиқ бўлиб келган. Барча иқтисодий ривожланган мамлакатларда соғлиқни сақлашга давлат бюджетидан кўринарли маблағлар сарфланади ва улар доим ортиб боради. Масалан, 1990 йил иқтисодий ривожланган давлатларда соғлиқни сақлашга харажатлар ялпи ички маҳсулотнинг 8 фоизини ташкил этган. Россияда эса бу бор-йўғи 3,3 фоизни ташкил этди.

Соғлиқни сақлаш кам молиялаштирилишининг асосий муаммоси — шу тармоқда банд бўлганлар иш ҳақининг пастлигидир. 1996 йил маълумотларига қараганда, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот ходимларининг ўртача иш ҳақи давлат иқтисолиётида банд бўлганлар

Ўртача иш ҳақининг 77 фоизини ташкил этган. Санъат, маданият ва таълим соҳасида банд бўлганларнинг иш ҳақи соғлиқни сақлаш ходимлариникидан паст ҳисобланади. Бундай кам иш ҳақи билан ишлаётган тиббиёт ходимлари ўзларининг малакаларини оширишга қизиқмайдилар.

Ўтиш даврида ўлимнинг сабабларига кўра таркибида ҳам кескин ўзгаришлар бўлди. Яъни сурункали касалликларнинг кўпайиши, индивидуал касалликлар даражасининг ошиши сабабли тиббиётнинг беморнинг характериани ҳисобга олиб ўзгариши мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун бемор ва шифокор ўртасида узоқ муддатли ва инсонийлик алоқалари талаб этиш шарт. Фуқароларга ўзига шифокорларни танлаш имкониятини бериш, туман поликлиникаларига мажбурий бириктиришни йўқотиш зарур. Сўнгги йилларда бозор иқтисодиёти муносабатларини ривожлантиришда ҳар бир давлатнинг ўзида хусусий ва пуллик кооператив тиббиёт кенгаймоқда. Лекин бизнинг фуқароларда шундай имкониятлардан фойдаланиш учун маблағ етарли эмас. Бунинг сабаби яна иш ҳақи даражасининг ўта пастлигига бориб тақалади.

Жамиятнинг гигиена маданияти. Гигиена маданияти ўлим сабабларининг таркибий ўзгариши, аҳоли умрининг давомийлиги ва соғлиқни сақлашнинг муҳим омили ҳисобланади.

Янги жамиятни қуришда инсонлардан ўзини ишлаб чиқариш учун бугунги кунги ҳаётдан воз кечиш ва эртанги кунни ўйлаш мақсадида инсон ҳаётидан кўра унинг меҳнати ва машиналар устун қўйиб келинган. Бу натижада маҳсулот сифатининг пастлиги, шикастланишнинг юқорилиги, жиҳозларнинг синиши, одамнинг соғлиғини йўқотишига ва ўлимга олиб келган.

Аҳоли ўртача умр кўриши давомийлигининг ошишига (оила мустаҳкамлигига ва туғилиш миқдорига) тўсқинлик қилувчи омиллар: алкогольни истеъмол қилиш, оммавий чекиш, шунингдек, ёшлар ва аёллар ўртасида сунъий аборт қилдиришнинг ортиши, инсонлар ўртасида қўпол муносабатлар, ахлоқий бузуқликнинг ҳамда оммавий ахборот воситаларида инсон ҳаётига тажовуз қилиш ва зўравонликнинг кенг тарғибот этилаётганидир.

Экологик муҳит. Экология муҳофазасида ҳам бир қанча муаммолар мавжуд бўлиб, деярли ҳар куни бундай муаммолар учраб туради. Ҳарбий иқтисодиёт, саноат ишлаб чи-

қариши ва бошқа соҳалар атроф-муҳит тозалигига салбий таъсир кўрсатади. Атмосферага чиқарилаётган зарарли чиқиндилар белгиланган меъёрга нисбатан ўртача 5 марта, йирик саноат шаҳарларида эса 10 мартагача кўпайиб кетган. Экологларнинг маълумотларига қараганда, мамлакат аҳолисининг ярмига яқин қисми гигиена талабларига жавоб бермайдиган ичимлик суви (дарё, ариқ сувлари ва бошқалар)дан фойдаланмоқда.

Назорат учун саволлар

1. Ўлим коэффиценти қандай аниқланади?
2. Болалар ўлими тушунчасига таъриф беринг.
3. Ўлимнинг сабаблари билан кўрсаткичлари нималарга боғлиқ?
4. Ўлим кўрсаткичига таъсир этувчи қандай омиллар мавжуд, ўртача умр кўриш нима?

Таянч иборалар

Ўлим коэффиценти, ўлим кўрсаткичи, болалар ўлими.

7-МАВЗУ. АҲОЛИНИ ТАКРОР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА АҲОЛИНИНГ КЎПАЙИШИ

7.1. Аҳолининг такрор пайдо бўлиши

Аҳолининг такрор пайдо бўлиши ҳам ўтаётган авлодни янгилари билан табиий алмаштириш, ҳам бир таркибий қисмнинг иккинчисига ўтиши натижасида аҳоли сони ва таркибини доимий қайта тиклашни англатади. Шунинг учун ҳар бир авлоднинг ҳаёти чегарали бўлишига қарамай, аҳоли ўзининг сони ва таркибини ўзгартирган ҳолда яшамокда. Аҳолининг такрор пайдо бўлиши деганда, кенг маънода жинси ва ёши, ижтимоий гуруҳлари ёхуд кишиларнинг ижтимоий-иқтисодий мойиллиги, миллати, оилавий аҳволи, ҳудуд бўйича жойлашуви ва яшаш жойи (шаҳар ва қишлоқ), маълумоти, касбий малакаси белгиланади ва бошқа параметрлар бўйича тикланиши ва таркибий ривожланиши тушунилади.

Умуман, А.Я. Боярский таърифи бўйича «аҳолининг такрор пайдо бўлиши» жараёнини белгилловчи кўрсаткичлар, ўлчовлар аҳоли такрор пайдо бўлишининг таркибини ташкил этади. Аҳолининг турмуш тарзи ҳар хиллиги сабабли, такрор пайдо бўлиш жараёнига қўшган ҳиссаси ҳам ҳар хил бўлади. Ўзаро алмаша олиш имконияти бўйича аҳолининг такрор пайдо бўлиши уч гуруҳга бўлинади:

Биринчи гуруҳда аҳолининг бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтиши мажбурий, албатта амалга ошади, масалан, ёш бўйича ёшлар гуруҳидан юқори ёшдаги гуруҳга ўтиш.

Иккинчи гуруҳга бир гуруҳдан иккинчисига ўтиш мумкин бўлмаган, миллати, жинси бўйича ва ҳоказолар киради.

Учинчи гуруҳга ўтишнинг ҳар хил турлари бўлиши мумкин бўлган, масалан, ижтимоий-иқтисодий, касбий-малакавий, оилавий ҳолати, яшаш жойи ва бошқа белгилар бўйича ва ҳоказолар киради.

Ўтаётган авлодни янгиси билан алмаштиришда биринчи гуруҳ муҳим аҳамият касб этади. Барча такрор пайдо бўлиш

жараёни асосида киши ёшининг ўзгариши ётади. Шунинг учун статистикада аҳолининг такрор пайдо бўлиши дейилганда, тор маънода киши ёшининг ўзгариши тушунилади. Бунда барча аҳоли орасида эмас, балки ёш бўйича гуруҳлари орасида эркак ва алоҳида аёл аҳолиси бўйича тушунилади, такрор пайдо бўлиш кўрсаткичлари тизими шулар билан боғлиқ бўлиб, ундан замонавий статистика томонидан такрор пайдо бўлиш режимини ҳаракатлантириш учун фойдаланилади.

Ўз моҳиятига кўра такрор пайдо бўлиш режими янашнинг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларига, ижтимоий тизим характерига, алоҳида минтақалар ривожланишининг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ. Айрим минтақалар ижтимоий ва иқтисодий ривожланишининг ҳар хиллиги сабабли тарихий қисқа вақт ичида аҳоли такрор пайдо бўлишининг уч хили ташкил топди:

Биринчиси учун аҳолининг вафот этиш даражаси пастлиги, юқори бўлмаган ва ақл билан туғилишни камайтириш, миграция жараёнлари юқори даражада бўлиши, бир болали оилага ўтиш мода ҳисобланади.

Иккинчисига вафот этишнинг паст даражаси, юқори даражада туғилишни чекламаслик, кўп болали оила, миграция жараёнлари паст даражада бўлиши хос.

Учинчиси Молдова, Қозоғистон, Арманистон, Озарбайжон республикалари аҳолисига хос бўлиб, бунда вафот этишнинг пастлиги, туғилишнинг ҳар хил жойда ҳар хил даражада пастлиги, миграция жараёнлари юқорилиги кузатилади. Учинчи хилнинг моҳияти кўп болаликдан ўрта болали оилага ўтиш билан тавсифланади.

Аҳолининг такрор пайдо бўлиш статистикаси ҳозирги даврда ўз ичига кўп масалаларни қамраб олади:

- мамлакат айрим минтақалари бўйича аҳоли такрор пайдо бўлиши ҳақидаги маълумотларни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш;
- кўрсаткичлар тизимини мукамаллаштириш, уларни ҳисоблаш услубиятини яратиш;
- кўрсаткичларни мамлакатлар бўйича солиштириш;
- олинган маълумотларни таҳлил қилиш ва аҳоли такрор пайдо бўлиши бўйича қисқарган, оддий ва кенгайтирилган минтақаларни аниқлаш.

Қисқарган — бунда яшаётган аҳоли ўзига ўриндошларни такрор пайдо қилмайди. Ўтиб кетаётган авлоднинг мутлақ сони ҳаётга келаётганлар сонидан юқори бўлади.

Оддий — ўтиб кетаётган авлоднинг мутлақ сони ҳаётга келаётганлар сони билан тенг бўлади. Бундай аҳолида жинсий-ёш таркиб ташкил топади (стационар хили). Бунда аҳолининг умумий сони кўпаймайди, лекин маълум нохуш ҳолатлар юз берса, қисқарган тарзда пайдо бўлиш хилига ўтиб кетиши мумкин.

Кенгайтирилган — ҳаётга янгидан келаётган авлод сони ўтиб кетаётган авлод сонига нисбатан ошиб боради. Аҳолининг прогрессив жинсий-ёш таркиби ташкил топади, унинг мутлақ сони ошади.

Аҳоли қисқарган, оддий ва кенгайтирилган пайдо бўлишига икки хил нуқтаи назардан қараш мумкин:

- ногиронлар бўйича авлодларнинг алмашуви ёхуд маълум ёшда ўтиб кетаётган эркаклар ёки аёллар бутун умри давомида ўзига қандай ўриндош қолдирди;

- ўтиб кетаётган замондош авлодлар тўплами аҳолини рўйхатда олишнинг критик моментига, авлодларнинг ўлим даражаси, ҳаётга кириб келаётганлар даражасини эътиборга олган ҳолда ўзига қандай ўриндош қолдирди.

Когортли таҳлил маълум даражада илмий қизиқини ҳам уйғотади ва аҳоли такрор пайдо бўлиши ҳақида қўшимча тавсиф олиш имконини ҳам беради.

Замондошларнинг аҳоли рўйхатини ўтказиш йилларига яқин келган йиллардаги такрор пайдо бўлиш турини ўрганиш аниқ илмий-амалий маънога эга. Масалага бундай қаралганда, фаол демографик сиёсатни, демографик ҳолатни яхшилаш учун маълум ишларни амалга ошириш йўлларини ишлаб чиқиш имкониятини беради.

Шу мақсадларда қуйидаги уч гуруҳ кўрсаткичларидан фойдаланилади:

- аҳоли динамикаси;
- демографик жараёнларнинг интенсивлик даражаси;
- бир авлодни иккинчиси билан алмаштириш даражаси (статистик адабиётларда аҳолининг такрор пайдо бўлиш кўрсаткичлари деб аталади).

Ўзбекистон аҳолиси асосан табиий ўсиш ҳисобига кўпаймоқда. Унинг сони 1865-1899 йилларда 612 минг кишидан

1980-1994 йилларда 7946,9 минг кишига етди. 1866-1994 йилларда Ўзбекистон аҳолиси табиий кўпайиш ҳисобига 20,2 миллиондан ортиқ кишига ўсди. 1960-1994 йилларда шаҳарлар табиий кўпайишининг йиллик ҳажми 78 минг кишидан 160 минг кишига, қишлоқларда эса 210 минг кишидан 410 минг кишига етди ёки 2 марта кўпайди. Шунга қарамай, табиий кўпайишдаги миқдор шаҳарлар билан қишлоқ жойлари ўртасида 132 мингдан 250 минг кишига ошди. Сўнгги 134 йил давомида шаҳар аҳолиси табиий кўпайиш ҳисобига 5,2 миллион кишига, қишлоқ аҳолиси 10,0 миллион кишига ўсди.

Ўзбекистонда туғилганларнинг мутлақ миқдори 1866-1994 йилларда 160-165 минг кишидан 680-710 минггача ёки 4,3 марта кўпайди. Республика аҳолисининг сони ана шу давр ичида 7,0 марта ўсди.

Мамлакатда XX аср бошида 200 минг бола туғилган бўлса, 1940 йилда 103,3 минг, 1950 йилда 194,5 минг, 1960 йилда эса 340,6 минг бола туғилди.

70-йиллардан кейинги даврда туғилишнинг мутлақ кўрсаткичи кескин кўтарилиб, 1980 йил 540 минг, 1994 йилда эса 680 мингни ташкил этди.

Ўзбекистонда туғиш ёши коэффициентлари камаймоқда. 1946-1970 йилларда 156,0 промилледан 1980-81 йилларда 149,6 промиллега, 1993 йил эса 141,1 промиллега пасайди.

Туғилган болаларнинг асосий қисми нисбатан ёш аёлларга тўғри келади. Бу ҳолат сўнгги йилларда яна ҳам барқарорлашди. Аҳоли устида гап кетганда, қуйидаги муҳим ижобий масалани таъкидлаб ўтиш зарур. Кейинги йилларда республикамизда ёш болалар ўлими камайиб бормоқда. Масалан, 1980 йил маълумотига кўра, минг нафар туғилган боладан 47 нафари 1 ёшга етмай ўлган бўлса, 1997 йилга келиб бу рақам 22,8 га тушди.

Республика аҳолиси ўсиш суръатларининг бошқа минтақаларга нисбатан ортиб бориши МДХ таркибига кирган давлатлардан юқоридир.

Аҳоли моддий неъматлар ишлаб чиқарувчи ва шу билан бирга уларни истеъмол қилувчи ҳамдир. Шунга кўра, аҳоли географияси сўнгги йилларда ривожланиб кетди ва ижтимоий-иқтисодий географиянинг муҳим тармоқларидан бирига айланди.

Демографик жараёнлар, яъни аҳоли сонининг кўпайиб бориши ўзига хос хусусиятлари ва суръатлари, ўлим даражаси, никоҳ ва қўйди-чиқдилар, умр кўриш даври, жинсий балоғат ва оила таркиби каби бошқа қатор масалалар билан бевосита боғлиқдир. Улар, бир томондан, мамлакат тараққиётига тобе бўлсалар, иккинчи томондан, жамият тараққиётига ўз таъсирларини кўрсатадилар. Бирон-бир давлат ижтимоий-иқтисодий тараққиётида рўй берадиган ўзгаришларни ё осонлаштиради, ё қийинлаштиради. Шунга кўра, аҳоли сонининг кўпайиши ёки камайиши билан алоқадор масалалар, унинг ҳудудлар бўйича жойлашуви ва мамлакат тараққиётига таъсири қатор фан вакиллари – аҳолишунослар, иқтисодчилар, файласуфлар, ҳуқуқшунослар, тиббиёт ва бошқа фан вакиллари диққат-эътиборини кўпроқ жалб қилиб келмоқда. Айтиб ўтилган гапларни эътиборга оладиган бўлсак, мустақилликка эришган мамлакатимиз аҳолиси масаласида рўй берадиган жараёнлар билан ёшларимиз ва нафақат ёшларимиз, балки нуфузли идораларнинг, тадбиркорларнинг кўпроқ шуғулланишлари кераклиги ўз-ўзидан зарур бўлиб қолади.

19-жадвал

Ўзбекистон аҳолиси табиий ўсишининг мутлақ кўрсаткичлари ва коэффициентлари

Йиллар	Минг киши ҳисобида			Аҳолининг ҳар минг кишига нисбатан промилле ҳисобида		
	Тугилганлар сони	Ўлганлар сони	Табиий кўпайиши	Тугилганлар сони	Ўлгандар сони	Табиий кўпайиши
1897	197,2	177,4	19,8	49,8	44,8	5,0
1900	200,4	180,3	20,1	49,8	41,9	6,6
1917	217,3	187,9	29,4	48,5	41,9	6,6
1926	190,9	103,5	87,4	41,5	22,5	19,0
1940	223,1	87,1	136,0	33,8	13,2	20,6
1950	194,9	55,5	139,4	30,9	8,8	22,1
1960	340,6	51,8	288,8	39,8	6,0	33,8
1970	401,6	66,2	335,4	33,6	5,5	28,1
1980	540,0	118,9	421,1	33,9	7,5	26,4
1981	572,2	117,8	454,4	34,9	7,2	27,7

1982	589,3	124,1	465,2	35,0	7,4	27,6
1983	609,4	128,8	480,6	35,3	7,4	28,8
1984	641,4	132,0	509,4	36,2	7,4	28,8
1985	679,1	137,7	547,4	37,4	7,3	30,1
1986	708,7	132,2	576,5	37,9	7,1	30,8
1987	714,4	133,8	580,6	37,3	7,0	30,3
1988	694,1	134,7	559,4	35,3	6,8	28,5
1989	668,8	126,9	541,9	33,3	6,3	27,0
1990	691,6	124,5	567,1	33,7	6,1	27,6
1991	723,4	130,3	593,1	34,5	6,2	28,3
1992	710,5	140,1	570,4	33,1	6,5	26,6
1993	689,2	148,0	544,3	31,4	6,6	24,8
1994	680,0	148,0	532,0	30,1	6,9	23,2
2000	527,6	135,6	392,0	21,4	5,5	15,9

Ўзбекистоннинг чор Россияси томонидан босиб олиниши бу ерга дастлаб ўн, кейин юз минглаб Европа халқлари (асосан руслар) оилалари кўчиб келишига шароит яратди.

XIX асрнинг сўнгги 35 йили давомида Ўзбекистонга 700-750 минг киши ёки ҳар йили 20 минг киши кўчиб келди, бир неча маҳалларда рус аҳоли яшайдиган пунктлар бунёд қилинди. Кўчиб келганларнинг аксарият қисми Тошкентга жойлашди. Европаликларнинг Ўзбекистонга кўчиб келиш салмоғи яна ҳам ортди. Унинг дастлабки 18 йилида жами 229,2 минг киши кўчиб келди. Шундан 166,3 минг киши 1916-1918 йилларга тўғри келади.

80-йиллар миграциясининг ҳажми келиш бўйича ҳам, кетиш бўйича ҳам ошди. 1980 йил келганларнинг умумий сони 86 минг киши, 1985 йил 113,9 минг киши, 1988 йил 164,8 минг киши, кетганлар эса 1980 йилда 94,6 минг киши, 1985 йил 114,4 минг киши, 1988 йил 207,2 минг кишини ташкил этди.

Туб аҳоли ўзбеклар, қирғизлар, тожиклар, қozoқлар ва туркманларнинг ўзларининг мустақил республикаларига кетишлари ҳам республикалараро миграциянинг асосий хусусиятларидан бири ҳисобланади.

Миграция жараёнида шаҳарлар ўзларининг тутган ўрни ва вазифалари бўйича асосий ўрин эгаллайди. Чунки мамлакатга келганларнинг кўпчилиги шаҳарлар би

лан боғланган. Миграцион фаоллик вилоятларда аҳолининг ижтимоий ва миллий таркиби, урбанизациялашганлик ва индустриалашганлик даражаси ва бошқа кўрсаткичлар билан боғлиқ ҳолда аниқланмоқда.

20-жадвал

Ўзбекистон аҳолисининг табиий ва миграцион кўпайиш динамикаси

Йиллар	Аҳоли сонининг умумий ўсиши, минг киши	Табиий кўпайиш		Миграцион кўпайиш	
		минг киши	аҳоли динамикасидаги ўлуши, фонзда	минг киши	аҳоли динамикасидаги ўлуши, фонзда
1865-1899	696,0	612,0	87,9	84,0	12,1
1900-1916	470,0	423,5	90,1	46,5	9,9
1917-1924	-228,0	-196,3	-86,1	-31,7	-13,9
1925-1926	373,0	193,6	51,9	179,4	49,1
1927-1940	1930,0	1684,2	87,3	245,8	12,7
1941-1945	-1540,0	24,7	115	-564,7	-101,5
1946-1950	997,0	673,6	67,6	323,4	32,4
1951-1960	2201,0	2119,6	96,3	81,4	3,7
1961-1969	3404,0	3300,0	97,5	84,0	2,5
1970-1979	3958,0	3817,0	96,4	141,0	3,6
1980-1994	6307,7	7379,1	116,9	1071,4	-16,9
1865-1994	19056,5	20618,8	108,2	1560,3	-8,2

7.2. Аҳоли такрор пайдо бўлишининг ҳақиқий коэффициенти. Авлод узунлиги. Аҳолининг икки марта кўпайиш даври

Аҳолининг такрор пайдо бўлиш даражаси ва тавсифини табиий ўсиш коэффициенти эмас, балки такрор пайдо бўлишнинг ҳақиқий коэффициенти ёки прогрессивлик коэффициенти ифодалайди.

Аҳолининг такрор пайдо бўлиш режими билан боғлиқ бўлган қатор бошқа кўрсаткичлар ҳам мавжуд, масалан, авлод узунлиги, аҳолининг икки марта кўпайиши ва бошқалар.

Ҳақиқий коэффициент аҳоли такрор пайдо бўлишининг мавжуд режимига тўғри келади ва у аҳолининг жинсий ва

ёш таркибида юз бераётган ўзгаришларга боғлиқ эмас. Ҳақиқий коэффициент шундай кўрсаткички, у барқарор аҳолининг табний қўпайиш коэффициенти бўлиб, такрор пайдо бўлишининг ҳозирги режимга жавоб беради ва уни қўйидагича ифодалаш мумкин:

$$\frac{1 - e^{-R}}{R} \sum_0^x \partial L_x^* e^{-kx} \cdot F_x = 1.$$

Бу тенгламадан коэффициентнинг аниқ формуласини олиш мумкин эмас, шунинг учун у икки «синаб кўриш» ва уни кетидан интерполяция қилиш орасида. Шу билан бирга коэффициент графиги усулида ҳам аниқлаш ёки статисти-када медианани аниқлаш учун қўлланиладиган формулани қўллаш мумкин:

$$M_e = a + \frac{b}{c} \cdot i,$$

бу ерда, a — пастки чегара; b — бирдан юқори бўлган катталик; c — бирдан катта бўлган ва кичик бўлган сонлар орасидаги фарқ; i — интервал оралиғи.

Масалан, $K \geq 16\%$ 1,007ни беради.

$K \geq 20\%$ 0,891 ни беради.

$$M_e = 16 + \frac{7}{116} \cdot 4 = 16,241.$$

Аҳоли такрор пайдо бўлишининг ҳақиқий коэффициентини бошқа йўл билан ҳам олиш мумкин. Бунда авлод узунлиги ва аҳоли такрор пайдо бўлишининг нетто коэффициенти ҳақидаги маълумотларга эга бўлиш мумкин:

$$K = \frac{1}{K} \ln R_0.$$

Натурал логарифм (ln)дан ўнликка ўтиш модули 2,30259 га тенг.

Аҳолини кенгайган такрор ишлаб чиқаришда $R_0 > 1$ бўлса, ҳақиқий коэффицент нолдан катта, оддий такрор ишлаб чиқаришда $R_0 \geq 1$ бўлса, ҳақиқий коэффицент нолга тенг бўлади; қисқарган такрор пайдо бўлиш, агар $R_0 < 1$ бўлса, ҳақиқий коэффицент нолдан кичик бўлади.

Авлод узунлиги ота-оналар авлодини уларнинг болалари билан алмаштириш учун қанча ўртача вақт (давр) кераклигини ифодалайди. Авлод узунлигини яна қиз бола туғилгандан онасининг ўртача ёши сифатида ҳам аниқлаш мумкин. Аёл аҳоли учун авлод узунлиги 30 ± 2 йил орасида тебранади, эркак аҳоли учун эса у бирмунча кўпроқ:

$$T = \frac{1}{K} \ln R_0,$$

бу ерда, T — авлод узунлиги; K — аҳолининг табиий кўпайиш коэффиценти.

Аҳоли сонининг икки марта ортиш даври қуйидаги тенгламалардан олинади:

$$e^{kD} = 2 \quad D = \frac{\ln 2}{e^k},$$

бу ерда, e — натурал логарифм асоси; k — аҳолининг табиий кўпайиш коэффиценти.

Аҳоли ёш таркибининг ўтувчи ўзига хос хусусиятлари таъсирини йўқотиш учун, одатдаги коэффицентдан кўра, аҳоли такрор пайдо бўлишининг ҳақиқий коэффиценти ни олган маъқул.

Аҳолини такрор ишлаб чиқариш аҳолининг табиий ўсишидан шу жиҳати билан фарқ қиладики, аҳолининг табиий ўсиши туғилиш билан ўлим ўртасидаги фарқни англатса, аҳолини такрор ишлаб чиқариш ота-оналарнинг ўз фарзандлари орқали ўзларининг ўрнини тўлдириши билан изоҳланади.

Аҳолини такрор ишлаб чиқариш деганда миграция ҳисобга олинмайди ёки миграциядан холис, ёпиқ ҳолда ўрганилади.

Аҳолини такрор ишлаб чиқариш икки хил кўрсаткич билан аниқланади:

- брутто;
- нетто.

Брутто коэффициент туғилиш даражасини аниқлаш каби ҳисобланади, лекин фарқли томони шундаки, ҳисоблаш даврида фақат қизлар ҳисоби юритилади.

У қуйидаги формуладагича аниқланади:

$$R_1 = СКР \times б,$$

бу ерда, R_1 – аҳолини такрор ишлаб чиқариш брутто коэффициенти; СКР – туғилишнинг умумий коэффициенти; б – туғилганлар ичидаги қизлар салмоғи.

Шундай қилиб, брутто коэффициент – ўртача битта аёлнинг умри давомида қиз туғиш кўрсаткичи.

Бу кўрсаткичнинг камчилик томони шундаки, туғиш ёшидаги аёлларнинг ўлим миқдори ҳисобга олинмаган.

Агар туғиш ёшидаги аёлларнинг ўлим миқдорини ҳам ҳисобга олсак, унда аҳолини такрор ишлаб чиқаришнинг нетто коэффициенти аниқлаган бўламиз. Бу кўрсаткич қуйидагича ифодаланади:

$$R_0 = n \times б \times \sum_{15}^{40} F_x \times L_0 / L_0 \times 0,001,$$

бу ерда, R_0 – аҳолини такрор ишлаб чиқаришнинг нетто коэффициенти; F_x – туғилишнинг ёш бўйича коэффициенти; L_0 – ўлим жадвалидаги аёлларнинг яшаш миқдори; L_0 – ўлим жадвалининг махражи, яъни 10000 ёки 100000 аҳолига нисбати; б – янги туғилган болалар сонидagi қизлар салмоғи; n – ёш кўрсаткичларининг интервали (1-5 йиллар).

Нетто коэффициент, асосан, ўртача битта аёлга нисбатан ҳисобланади, шунинг учун формулада 0,001 сони иштирок этяпти.

Нетто коэффициент оналарнинг ўз ўринларига ўз қизлари билан таъминланиши ёки ҳар иккала жинснинг тўлдирилиши билан изоҳланади. Агар коэффициент 1,0 га тенг бўлса, аҳолининг сони ўсаётганлиги, 1,0 дан кам бўлса, аҳоли сони қисқараётганлиги билан тавсифланади.

7.3. Аҳолининг математик моделлари. Стационар аҳоли

Туғилиш зичлиги ўзгармай қоладиган, ўлимнинг ўзгармас қондаси мавжуд бўлган ва аҳоли миграцияси бўлмайдиган ҳудуддаги аҳоли стационар аҳоли ҳисобланади. Шу

икки асосий белги аҳолининг такрор пайдо бўлишини белгилайди. Стационар аҳоли фақат доимий аҳоли билан эмас, балки доимий ёш таркиби билан ҳам тавсифланади.

Стационар аҳолида ҳар ёшдаги аҳоли сони L_x га мутаносиб бўлади. Умумий аҳоли сони:

$$N \sum_0^{100} L_x, \text{ ёки } N e_0^0.$$

Умумий аҳолида X ёшлар ўлиши:

$$\frac{L_x}{N \sum_0^{100} L_x};$$
$$n = \frac{L_x}{N \cdot e_0^0}.$$

Назорат учун саволлар

1. Аҳоли такрор пайдо бўлишининг қандай турларини биласиз?
2. Аҳоли такрор пайдо бўлишининг иқтисод қилинган тури нимани англатади?
3. Такрор пайдо бўлишнинг брутто коэффициенти қандай аниқланади?
4. Такрор пайдо бўлишнинг нетто коэффициенти қандай аниқланади?
5. Авлод узунлиги қандай аниқланади?

Таянч иборалар

Моддий неъматлар, аҳоли географияси, умр кўриш даври, жинсий балоғат, республикалараро миграция, миграцион фаоллик, урбанизациялашганлик, индустриалашганлик, аҳолини такрор ишлаб чиқаришнинг «нетто» коэффициенти, аҳолини такрор ишлаб чиқаришнинг «брутто» коэффициенти, ўлим жадвали.

8-МАВЗУ. ДЕМОГРАФИК ПРОГНОЗЛАШ

8.1. Аҳоли умумий сонини прогнозлашнинг аҳамияти

Бизга маълумки, аҳоли жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи ҳамда истеъмолчиси ҳисобланади. Шунини ҳисобга олганда, мамлакатни ижтимоий-иқтисодий режалаштириш мақсадида аҳолининг кейинги ўсиш динамикасини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Аҳолининг ўсиш динамикаси билан ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши уларни ҳудудлар бўйича, ёш бўйича жойланишини аниқлаш, шу ишчи кучларига яраша иш жойларини ҳозирлаш, техника, технологияларни сотиб олиш билан бирга истеъмолчи сифатида уй-жой ҳамда маданий-маиший объектлар қурилиши, озиқ-овқат ва бошқа кундалик эҳтиёж моллари ишлаб чиқариш ҳажмларини режалаштиришда аҳолининг сони асос бўлиб хизмат қилади.

Аҳоли сонини қуйидаги усуллар билан ҳисоблаш мумкин:

Аввало, ўрганилаётган йилнинг аҳоли сони жинслари бўйича асос қилиб олинади. Ушбу асосий маълумот кейинги йилликда яшаши мумкин бўлган аҳолининг яшовчанлик коэффициентига кўпайтирилади. Натижада бугунги кунда яшаётган аҳолининг бу йилдан кейинги динамикаси келиб чиқади. Бу эса якуний маълумот эмас, ушбу динамикага туғилиши мумкин бўлган аҳоли ҳисоблари аёлларнинг ёшлари бўйича туғиш унумдорлигига кўпайтирилган ҳолда аниқланади ва бунга қўшимча механик ҳаракатлар натижа-сида аҳолининг кўпайиши ёки озайиши ҳисобланган аҳоли-га ё қўшилади, ёки айрилади.

Аҳолининг умумий сонини прогнозлаш учун бугунги кундаги аҳолининг миқдори ва таркиблари ҳақидаги тўлиқ маълумотларга эга бўлишимиз керак. Аҳолининг миқдори ва таркиблари ҳақидаги маълумотларга асосланган ҳолда келгу

си давр аҳолисининг истиқболини белгилаш режаларини ҳисоблаш керак.

Умумий аҳолини прогнозлаш қуйидагича усул билан аниқланади:

$$P_t = P_o \cdot E^{Rst},$$

бу ерда, P_t – прогноз даври охиридаги аҳолининг умумий сони; P_o – прогноз даври бошидаги аҳолининг умумий сони; R – прогноз даврида аҳоли ўсишининг кўзда тутилган коэффицентини; t – прогноз даври муддати; E – шу ҳисобларнинг асоси.

Мисол учун Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг 30 йилдан кейинги сонини аниқласак:

2000 йил 1 январь ҳолатига аҳоли сони 24, 900, 000;

йиллик ўсиш = 0,6 % α ;

вақт – 30.

$$P_{2003д} = 24,9 \times (0,6 \times 30) \geq 29,4.$$

Ўсиш суръати билан йилни кўпайтириб, шу муддат ичидаги умумий ўсиш ёки камайиш салмоғини билиб қўйиш ҳам мумкин.

Жамиятни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш истиқболларини белгилашда биз аввал аҳоли динамикаси; жинс ва ёш бўйича таркиби, миллати, урф-одати, оилавий таркиби, ижтимоий таркиби ва аҳолига тааллуқли бўлган бошқа маълумотларга мурожаат қиламиз. Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш корхоналарининг самарадорлик кўрсаткичлари ҳамда улардаги маҳсулотларни истеъмол қилиш даражаси, албатта, аҳолининг динамик ва сифат кўрсаткичларига тааллуқли бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун жамиятни иқтисодий-ижтимоий ривожлантириш режаларини белгилашдан аввал, аҳоли ҳақидаги маълумотларни прогнозлаш тақозо қилинади.

Илмий-иқтисодий бошқариш даражасини кўтариш учун бошқарадиган ва режалаштирадиган жараёнлар келажагини билиш лозим. Бу жараёнларни прогнозлаш математик ва демографик моделларга асосланади.

Прогнозлаш иқтисодиётнинг барча бўғинларини режалаштиришнинг муҳим элементларидан бири бўлиб, у ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг миқдор ва сифат қонуниятларини аниқлаш, жараёнларнинг келажақда ташкил топишини, улар эволюциясида юз бериши мумкин бўлган су

рилишларни аниқлаш имконини беради. Узоқ муддатли режа тузишда прогнозлаш муҳим роль ўйнайди. Умумий прогнозлаш тизимида аҳоли сони ва таркибини прогнозлаш муҳим ўрин тутаяди, чунки у жамиятнинг меҳнат ресурслари қонунини ва унинг истеъмол ҳажмини аниқлаш имконини беради. Демак, аҳолини прогнозлаш ижтимоий-иқтисодий режалар тузиш учун зарурий асос ҳисобланади.

Иқтисодиётни ривожлантириш режаси билан аҳолини прогнозлашни биргаликда олиб бориш лозим. Режалаштириш учун аҳолининг умумий сонини эмас, балки унинг жинси, ёши ва бошқа кўрсаткичлари бўйича ҳам прогнозлаш (миллати, маълумоти ва ҳоказо) лозим бўлади.

Амал қилиш муддати бўйича аҳолини прогнозлаш уч хил: қисқа муддатли (1-5 йилга), ўрта муддатли (5-25 йилга) ва узоқ муддатли (25 йилдан юқори) бўлади.

Қўлланиладиган усуллар аҳолини прогнозлаш турларини аниқлаш имконини беради: фойдаланиладиган математик функция хиллари бўйича; аҳоли такрор пайдо бўлишининг демографик моделлари бўйича; динамиканинг статистик тавсифлари бўйича; ёшни суриш усули бўйича.

Умуман, кўп ҳолларда прогнозлашнинг ҳар хил усул ва йўллари биргаликда қўллашга тўғри келади. Аҳоли сонини прогнозлашда замонавий ва келажакда бўлиши мумкин бўлган ва мумкин бўлмаган демографик сиёсатни ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга.

Аҳоли сонини биринчи марта прогнозлаш тури мамлакатларда аҳолининг икки марта кўпайиш даврини аниқлашга қаратилган. Инглиз Д. Граунт, «Лондонда ўлимни кузатиш» асарининг муаллифи, XVII аср бошида Англия аҳолисининг икки марта кўпайиш даврини ҳисоблаб, унинг 280 йил эканини айтган. Статистика асосчиларидан бири В.Петти Англия аҳолисининг камроқ ўсишини назарда тутиб, бу даврни 360 йил деб кўрсатган. У бошқа мамлакатларда аҳолининг икки марта кўпайиш даври Англиядагидан анча фарқланишини айтган.

Инглиз иқтисодчиси ва статисти Г. Кинг (XVII аср ўрта-си) В.Петти ишини давом эттириб, прогнозлашга бошқача ёндашган. У ўз прогнозига аҳоли сонининг ўсиши арифметик прогрессия бўйича амалга ошишини асос қилиб олган. Шу гипотеза асосида Англия аҳолисининг 600 йил давомида

Ўсиши прогноз қилинган, лекин унинг нотўғри экани аниқланди: 1800 йилда Англия аҳолиси Кинг назарда тутганга нисбатан 1,5 марта кўп бўлган.

XVII асрнинг ажойиб математиги Л.Эйлер аҳолининг икки марта кўпайиш даври 12,5 йил эканини айтган. Бундай ўсиш суръати ҳар қандай мамлакат аҳолисининг ўсишидан юқори бўлса ҳам, Эйлернинг назарий фикрлари прогнозлаш ривож учун жуда муҳим ҳисобланади.

Россияда аҳоли ўсиши ҳақидаги биринчи прогноз XVII аср охирида таниқли рус демографи ва статисти И.Герман томонидан амалга оширилган. У 1790 йилда Петербург ва Лейпцигда нашр этилган «Россияни статистик аке этгириш» асарида Россия аҳолисининг икки баробар кўпайишини йиллик 2 фоиз ҳисобидан аниқлаган. Лекин бу прогноз ҳам оқланмаган.

1920 йилда аҳолининг ўсиши ҳақидаги биринчи прогноз англиялик С.Струмилдин томонидан амалга оширилган. У 20 йил аввал ҳисобланган бўлиб, унга табиий ўсиш коэффициентни аста-секин ортиб бориши асос қилиб олинган. 1940 йилда аҳоли сони прогноз қилинганга нисбатан 2 фоиз фарқ қилган, холос.

Агар авваллари прогнозлаш, асосан, ҳозирги аҳоли сонини кейингисен билан солиштиришга асосланган бўлса, ҳозирги даврда бутун дунёда прогнозлашда бошқа нозикроқ усуллارни қўллаш лозимлиги айтилмоқда. Аввалдан кўра билиш барча аҳоли сони ва унинг айрим гуруҳлари сони ўзгаришига таъсир этувчи омилларни ўрганишни тақозо қилади.

8.2. Аҳолини прогнозлаш усуллари. Математик моделлар

Замонавий статистикада аҳолини прогнозлашнинг қатор усуллари яратилиб, улар ҳар хил моделларга асосланган, ҳар хил аниқликка эга.

Аҳолининг келажакдаги сонини аниқлашдаги энг оддий моделлар унинг умумий сони ўзгаришини тавсифлайди. Бу моделларни прогнозлаш математик функцияларни қўллашга асосланган. Аҳоли сони ўзгариши график тузувчи ўсишига эга бўлгани учун улар баъзи математик қийшиқ чиқиқларни эслатади. Шунинг учун аҳолининг амалдаги ди

намикасини математик қийшиқ чизиклар ёрдамида силлиқлаш масаласи кўрилади. Улар орасида энг кўп тарқалгани кўрсатувчи парабола ва мантиқий функция ҳисобланади. Қандайдир аввалги давр учун аҳоли сонини силлиқлаганда ҳисобдаги ва амалдаги маълумотларнинг мос келиши бундан кейин ҳам мос келишини ёхуд қабул қилинган функцияларни прогнозлаш мақсадларида қўллаш мумкинлигини англатади.

1891 йилда америкалик астроном Г.Притчетти АҚШ аҳолиси сонини аввалдан аниқлаш мақсадида учинчи тартибли параболадан фойдаланишни таклиф этди. Шу қийшиқ чизик асосида 1790-1880 йиллардаги аҳоли сонини силлиқлаш натижалари амалдаги маълумотлар билан мос келган. Учунчи тартибли парабола асосидаги 1880 йил прогнози маълумотлари амалдагиси билан энг кўп (55 минг) фарқ қилган. АҚШ аҳолиси шу нисбатда ортиб боради деб, Притчетти аҳоли сонини 1000 йил аввал ҳисоб-китоб қилган. Аммо вақт ўтган сари амалдаги сон билан прогноздаги сонлар фарқи ортиб борди. Маълум бўлишича, авваллари аҳоли ўсишини тасвирлаш учун яроқли бўлган парабола прогнозлаш учун яроқсиз экан.

Аҳолининг аввалги ва келажакдаги ўсишини тасвирлаш учун кўрсатувчи ёки экспотенциал қийшиқ чизик қўлланилиб, унда прогноз даври билан бирга аҳолининг табиий ўсиш коэффициенти ҳам ҳисобга олинган. Агар табиий ўсиш коэффициенти K маълум вақт оралиги учун ўзгармас деб ҳисобланса, экспотенциал қонунга асосан, аҳоли сонининг ўсишини ҳисоблаш мумкин:

$$S_t = S_0 \cdot e^{Kt}.$$

Агар қандайдир моментга (S_0) аҳоли сони ва табиий ўсиш коэффициенти маълум бўлса, келтирилган формула асосида t йилдан сўнгги аҳоли сонини ҳисоблаш мумкин. Аммо бу модель асосида аҳолининг ёш таркиби, туғилиш ва ўлиш даражаси ҳақидаги маълумотларни олиш ва бу кўрсаткичлар орасидаги пропорцияларни ўрганиш ҳам мумкин эмас.

Лекин айтиш мумкинки, $K > 0$ бўлса, аҳоли сони ўсади, агар $K < 0$ бўлса, камаяди, $K = 0$ бўлса, ўзгармай қолади.

Экспотенциал қонундан фойдаланиб, маълум давр ўтгандан сўнг аҳоли маълум сонга тенг бўлиши учун қанча вақт кераклигини ҳам айтиш мумкин. Бунинг учун экспотенциал қонун дисперсиясидан t нинг катталигини аниқлаймиз, аввалдан тенгламанинг ҳам чап, ҳам ўнг қисмини логарифмлаб оламиз:

$$\lg S_t = \lg S_0 + k \cdot t \lg e;$$

$$t = \frac{\lg S_t - \lg S_0}{\lg e \cdot k}.$$

$\lg e = 0,4343$ бўлгани учун, касрнинг махражи $0,4343$ ни ташкил этади. S_t ўрнига аҳолининг иқтисодий сонини қўйиш, сўнгра t даврни аниқлаш мумкин. Бу давр аҳолининг базавий сони S_0 K ўзгармаган ҳолда S_t катталikka эга бўлади.

Аҳолининг табиий ўсиш коэффициенти қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$K = \frac{2(S_t - S_0)}{t(S_t + S_0)}.$$

Унда қуйидагига эга бўламиз:

$$t = \frac{2(S_t - S_0)}{K(S_t + S_0)}.$$

Экспотенциал қонун аҳоли сонининг икки марта кўпайиш даврини ҳам аниқлаш имконини беради, у ҳолда $e^{kt} = 2$. Чап ва ўнг қисмини логарифмлаб, $t_k \lg e = \lg 2$ ни оламиз. $K = 10\%$ бўлганда $t = \lg 2 : K \lg e = 0,3010 : 0,4343 = 0,693 / K \dots$ Бунда аҳоли сони икки марта кўпайиши даврида табиий ўсиш коэффициенти $K = 9\%$ бўлганда, $0,693 : 0,09 = 7,7$ йил ёки $0,009$ икки марта ортиш даври тенг бўлади $0,693 : 0,009 = 77$ йил. Бунда $K = 8\%$ ёки $0,008$ бўлса, икки марта ортиш даври $86,6$ йилгача ортади.

Шуни қайд қилиш лозимки, икки марта ортиш давр бошидаги аҳоли сонига эмас, балки табиий кўпайиш коэффициентига боғлиқ бўлса ҳамда коэффициент қанчалик кичик бўлса, икки марта ортиш даври шунчалик катта бўлади.

Келтирилган формула кўринишини бироз ўзгартириш мумкин:

$$S_t = S_0 \cdot \left(1 + \frac{K}{C}\right)^t,$$

бу ерда, $C - K$ ҳисоб базасининг катталиги (100 ёки 1000).

Бу формула аҳоли сонини ҳисоблаш учун қўлланилади ва базис даврга нисбатан бир неча марта ортиши учун неча йил керак бўлишини ёки маълум вақт ўтгач, аҳоли сонини, умумий сонини ҳам ҳисоблаш мумкин.

Шуни назарда тутиш керакки, аҳоли сони динамикаси модели ҳозирда қабул қилинган гипотезалар аҳоли сони геометрик прогрессия асосида ортиб боришини тан олади ва унда бош параметр — табиий ўсиш коэффициенти ҳисобланади.

Мантиқий функция шундай ўсишни кўрсатадики, бошида тез суръатларда ўсади, маълум вақтгача шундай давом этади, сўнгра пасаяди ва охирида нолга тенг бўлади. Уни қуйидаги формула билан тасдиқ этиш мумкин:

$$S_t = \frac{S_0}{1 + e^{a_0 + a_1 t}},$$

бу ерда, $S_t - t$ моментдаги аҳоли сони; $S_0 - t$ вақт momentiдаги аҳоли сони; a_0, a_1 — функция параметри.

Мантиқий эгри чизиқ асосида аҳоли сонини прогнозлаш ҳақидаги фикрни XIX аср бошида Р.Ф.Ферхлюстер таклиф этган. XX аср бошларида америкалик олимлар Л.Рид ва Р. Пирль бу фикрларни янада ривожлантирганлар. Пирль-Рид назариясига асосан, мантиқий эгри чизиқда аҳоли ўсиш суръати билан унинг мутлақ сони орасида алоқа ўрнатилган.

Момент ҳудуди ўзгармас бўлгани учун, бу боғлиқлик аҳоли ўсиш суръати билан унинг зичлиги орасидаги боғланишга айланиб кетган. Бошида аҳоли зичлиги тез ўсади, кейинги оралиқнинг ўсиб бораётган қаршилигини кутиб олиб, даромадлар нолгача камаяди.

Мантиқий эгрига биологик асос берилиб, биолог Р.Пирль ва математик Л.Рид уни аҳоли сони ҳақидаги эмпирик маълумотларни тенглаштиришда қўллай бошладилар. АҚШ ва Швеция аҳолиси учун тўғрилаш натижасида эмпирик ва тўғриланган маълумотлар орасида арзимаган тафовут борлиги аниқланади, бу эса, ўз навбатида, прогнозлаш учун мантиқий эгридан фойдаланиш мумкинлигини аниқлаш имконини беради.

АҚШнинг 1790-1910 йиллардаги аҳолиси ҳақидаги эмпирик маълумотлар асосида Р.Пирль ва Л.Ридлар мантиқий эгри усули бўйича аҳоли сони ўсишини ва экстрополяция усули билан унинг 180 йиллик ҳисоботини қилдилар. 1920 йил учун экстрополяция усули асосида АҚШ аҳолиси 107,4 млн. кишини берди, рўйхат натижаси эса – 105,7млн. киши, яъни фарқи 1,7 млн. киши. Ун йил ўтгач, 1930 йилда амалдаги сон Пирль-Рид рақамларига яқинлашди. Аммо ундан кейинги ўн йиллик шуни кўрсатдики, мантиқий эгри АҚШ учун жуда юқори бўлган. Чунки 1940 йил рўйхати амалдаги ва прогноз қилинган маълумотлар орасида сезиларли фарқ борлигини кўрсатди (5 млн. киши). Олимлар амалдаги сонни 1790-1940 йиллар бўйича янги тенглаштиришни амалга оширдилар.

8.3. Аҳоли жинс ва ёш таркибларини прогнозлаш

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, аҳолининг умумий сонини прогнозлаш билан кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Аҳоли сонини прогнозлашдан мақсад, мамлакат миқёсидаги ишлаб чиқариш ва истеъмол жараёнлари ҳажмини режалаштиришдан иборат. Прогнозлашнинг дастлабки маълумоти аҳолини рўйхатга олиш якунлари бўйича, жинс, ёш таркиблари бўйича бўлиниб, 5 ёки 10 йилликлар оралигидаги прогнозлар ҳисобланади. Шу билан бирга 5-10 йилликлар оралигидаги туғилиш прогнозини аниқлаб, миграцион ўзгаришлар билан прогнозлаштирилган йилнинг маълумотига қўшиб борилади. Математик усулда у қуйидагича ифодаланади:

$$P_{x+n} = P_x \cdot (L_{x+n}/L_x) + MP_x,$$

бу ерда, $P_{x_{кп}}$ — прогнолаштирилаётган аҳоли миқдори; P_x — прогнолаштирилаётган аҳоли ҳақидаги дастлабки маълумот; N — прогнолаштирилаётган йил оралиғи (5-10 йил); L_x ва $L_{x_{кп}}$ — ўлим жадвалидаги яшаётганлар миқдори; MP_x — миграцион ўзгаришлар K ёки $(-)$ бўлиши мумкин.

Прогнолаш бир неча вариантларда ҳисобланади. Аҳолини такрор ишлаб чиқариш кўрсаткичи ўзгармаган ҳолда ҳамда аҳоли ишлаб чиқариш ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда аниқлаш мумкин. Узоқ йилларга мўлжалланган шошилиш маълумотлар аҳоли ишлаб чиқарилишининг ўзгармас сонига асосан ҳисобланади.

Лекин мамлакатдаги ҳамма ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда, аҳоли сонини прогнолаш жинс ва ёш гуруҳларининг йиллик силжитиш усули билан ҳисобланганда аниқ маълумотга эга бўламиз.

Ҳисоблаш усули қуйидагича:

1. Аҳолининг 10 йилликлар оралиғидаги яшовчанлик коэффицентини аниқлаб оламиз. Бунинг учун Коул ва Демен жадвалига асосан яшовчиларнинг ёши ва миқдори қўшиб чиқилади. Жамланган маълумот 10-19 ёшгача бўлганлар миқдори 0-19 ёшгача бўлганлар миқдорига бўлинади ва натижа жадвалнинг 3-графасига ёзилади.

0-19   10-19 ёшлиларни

10-19   0-9 яшаш коэффицентига чиқади.

2. Аҳоли маълум ёши ҳақидаги дастлабки маълумот яшовчанлик коэффицентига кўпайтирилиб, кейинги 10 йиллик прогнози сифатида қўлланилади.

3. Аҳолининг 10 йилликлар оралиғидаги прогнози аниқлаб бўлингандан сўнг, кейинги 10 йилликда туғилиши мумкин бўлган болаларни аниқлаймиз. Бунинг учун туғиш ёшидаги аёлларни тегишли ёшларидаги туғиш унумдорлигига кўпайтириб, туғилиши мумкин бўлган чақалоқлар сони аниқланади, чақалоқларни 0,488 коэффицентга кўпайтириб, қизлар ва ўғил болалар миқдорини аниқлаймиз.

4. Туғилган чақалоқларнинг ҳаммаси 10 йилликда яшай олмайди. Демак, уларни ҳам яшаш коэффицентига кўпайтириб, прогноз қилинаётган йил учун қўшилади.

**Аҳолининг 2030 йилгача ёш ва жинс бўйича
таркиби ҳамда сонини прогношлаш**

(силжитиш усули билан)

Ёш гуруҳлари	10Lx	Lx+n/Lx	Йил бошига аҳоли сони, минг киши			
			2000	2010	2020	2030
1	2	3	4	5	6	7
Эркаклар						
0-9	951130	0,98888	9151	8612	8079	6205
10-19	940555	0,98435	11753	9049	8516	7989
20-29	925838	0,97848	10294	11569	8908	8383
30-39	905916	0,96433	11816	10072	11320	8716
40-49	873603	0,92019	10889	10184	9713	10916
50-59	803879	0,81836	6635	10020	9372	8938
60-69	657866	0,61758	5762	5430	8200	7669
70-79	406286	0,33939	2097	3558	3353	564
80-89	128276	0,07470	574	712	1208	1138
90-99	9582	0,00313	54	43	53	90
100 ва ундан катта	30	0	2	0	0	0
Жами			69029	69249	68722	65108
Аёллар						
0-9	990075	0,99860	8717	8545	8015	6157
10-19	988688	0,99774	11394	8705	8533	8004
20-29	986449	0,99571	9791	11368	8685	8514
30-39	982221	0,98990	11827	9749	11319	8648
40-49	972299	0,97132	11567	11708	9651	11205
50-59	944416	0,92127	8193	11235	11372	9374
60-69	870062	0,76762	8639	7548	10351	10476
70-79	668877	0,52092	5462	6631	5794	7945
80-89	306030	0,13572	2255	2845	3454	3018
90-99	41535	0,00833	258	306	386	469
100 ва ундан катта	346	0	5	2	3	3
Жами			141137	147892	146285	138921

Шу жумладан, 60 ва ундан юқори ёшли аҳоли, минг киши	2510817,1	2707518,3	3280222,4	3587225,8
Жамға нисбатан фонд днсеобида				

Аҳоли сонини прогнозлашнинг бу усули ёш бўйича силжитиш усули деб аталади.

Стационар аҳоли моделида туғилиш интенсивлиги ва ўлиш таркиби ўзгармас бўлиб, аҳоли миграцияси бўлмайдди. Демак, стационар аҳоли модели туғилиш ва ўлишлар сонини тенглаштиради, табиий ўсиш нолга тенг ва айрим ёш гуруҳ кишилар сони донмий бўлади. Бундай модель биронта жамиятда бўлмаган.

Аммо стационар аҳоли модели замонавий аҳоли ривожланишининг келажagini тадқиқ қилишда, маълум шароитда фақат абстракт эмас, балки кўп ҳолларда амалий роль ҳам ўйнайдди. Унинг аҳамияти аҳолининг такрор пайдо бўлиш жараёнини ўзаро тартибга солишга бўлган қизиқишнинг кучайиши натижасида янада ортади.

Таниқли демограф Р.Пресса ўзининг «Аҳоличилик ва уни ўрганиш» номли асариди бундай ёзади: «Амалиётда ҳеч қачон ва ҳеч қерда стационар модели туғри келган аҳоли бўлмаган, аммо ўйлаш мумкинки, аҳоли айрим гуруҳлари эволюцияси маълум даврларда стационар моделга яқинлашган».

22-жадвал

2000–2030 йилларда аҳоли туғилишини прогнозлаш

Ёш гуруҳлари	F _x мингдан бир улусда	10 F _x	Аёлларнинг ўртача сони, минг киши			Туғилган болалар сони, минг киши		
			2000-2010	2010-2020	2020-2030	2000-2010	2010-2020	2020-2030
10-19	0, 0272	0, 272	10050	8619	8269	2734	2344	2249
20-29	0, 1122	1, 122	10580	10027	8600	11871	11250	9649
30-39	0, 0264	0, 264	10788	10534	9984	2848	2781	2636
40-49	0, 0020	0, 020	11638	10680	10428	233	214	209

Жами								
Шу жумладан:						17686	16589	12743
ўғил болалар						9055	8494	6524
қизлар						8631	8095	6219
Шундан 10 йиллик охирида яшаёт- ганлар сони:								
ўғил болалар						8612	8079	6205
қизлар						8545	8015	6157

Ўлим жадваллари бўйича X ёшдан $X+1$ ёшгача яшовчилар сони бўлиши, стационар моделни тузиш мумкин. Агар $X+1$ ёшгача яшовчи аёлларнинг жадвалдаги сони асосий сон сифатида қабул қилинса, у ҳолда мос эркаклар сонини доимий коэффицентга кўпайтириб аниқлаш мумкин, бу коэффицент янги туғилганлар орасидаги жинслар нисбатини англатади. Аҳолининг кўп тўпламларида бу нисбатлар ўзгармайди. Тузатиш киритиш лозимлиги шундан келиб чиқадики, жадвалларини тузишда эркаклар учун ҳам, аёллар учун ҳам асос сифатида 100 000 олинади, шу билан бир вақтда туғилган ўғил болаларга нисбатан ҳар доим бирдан юқори бўлади.

Агар ҳар йили туғилганлар сони N_1 , шу жумладан, BN ўғил болалар ва $I-B$ қиз болалар сони бўлса, у ҳолда X ёшгача яшаётганлар сони L_x ни ташкил этади. Бу эса, ўз навбатида, ўртача аҳоли сонини ҳисоблашда X ёшга таяниш лозимлигини кўрсатади.

Стационар аҳолининг умумий сонини қуйидагича ёзиш мумкин:

$$S = \sum L_x = N \cdot e_0^0,$$

бу ерда, L_x — X ёшгача яшовчилар сони; N — йилда туғилганлар сони; e_0^0 — янги туғилганларнинг ўртача яшаши мумкин бўлган узунлиги.

N та болалар туғилса, умумий туғилиш коэффицентини қуйидагича ёзиш мумкин:

$$n = \frac{N}{\sum L_x} = \frac{N}{N e_0^0} = \frac{1}{e_0^0}.$$

Шундай қилиб, стационар аҳолида туғилиш катталиги келажакда яшаш узунлигининг тескарасига тенг. Стационар аҳолида туғилиш коэффиценти билан вафот этиш коэффиценти тенг бўлгани учун, умумий туғилиш сони умумий ўлиш сонига тенг бўлиши керак.

Демак, айтиш мумкинки, стационар аҳоли моделини тузиш учун ўлим жадвали бўлиши керак. Унда X ёшгача яшаётганлар сони ва янги туғилганлар орасида ўғил болалар сони нисбатини ифодаловчи коэффицент ҳам аниқланади. Ҳисоблаш учун ўртача яшаётганлар сонини ҳам билиш керак:

$$L_x = \frac{lx + lx + 1}{2}.$$

Стабил аҳоли модели тузилиши, вафот этиш ва табиий ўсиш коэффицентлари кўп жиҳатдан аҳолининг амалдаги ёш таркибига боғлиқ. Агар шу аҳоли маълум даражадаги туғилиш, ўлиш даражасига интилса, аҳолининг ёш таркиби фақат шу икки омилга боғлиқ бўлади. Бу ҳолатга америкалик демограф А.Лотка ўз эътиборини қаратди.

23-жадвал

Ёши X	Стационар аҳоли		Яшаётган эркекларнинг жадвал бўйича ўртача сони
	Яшаётганларнинг ўртача сони (ўлим жадваллари бўйича)		
	Эркек	Аёл	
0-4	95023	96009	101675
5-9	9408	95507	100910
10-14	98065	95343	100560
15-19	93718	95161	100278
20-24	93092	94886	99008

Изоҳ: Янги туғилган ўғил болалар сонининг қиз болалар сонига нисбати 1,070 даражасида қабул қилинган.

Аҳолининг табиий ҳаракати билан унинг ёш таркиби стабиллашуви маълум вақт орасида амалга ошади. А.Лотка уни 50-100 йил орасида деб аниқлаган, лекин охири кузатишлар шуни кўрсатдики, бунинг учун бир авлоднинг ўртача яшаш даври етарли экан (аёл авлод умрининг узунлиги).

Стабил аҳоли моделидаги асосий параметр—табiiй ўсишнинг ҳақиқий коэффиценти (А.Лотка) қуйидагича кўринишга эга:

$$K_1 = \frac{1}{\beta} \alpha + \sqrt{L^2 + 2\beta \ln R_0'},$$

бу ерда,

$$\alpha = \frac{R_1}{R_0}; \quad \beta = \alpha^2 - \frac{R_2}{R_0},$$

L — аёл киши авлодининг ўртача узунлиги;

V — бу кўрсаткичга тузатиш киритади;

R_0 — умумий туғилиш коэффиценти;

R_1, R_2 — такрор пайдо бўлишнинг брутто-нетто коэффицентлари.

Умумий туғилиш коэффиценти R_0 — бир она бутун умри давомида туққан умумий болалар сони, брутто коэффиценти R_1 — бир она туққан қиз болалар сони.

Стабил аҳоли сони геометрик прогрессия бўйича ортиб боради e^k , аҳоли умумий сони эса .....?

Бунда L_x X ёшгача яшаётганларнинг ўртача сони туғилиш коэффиценти тугилганлар сонини ўртача аҳоли сонига бўлинганига тенг. Стабил аҳоли сонини ҳисоблаш қуйидаги жадвалда берилган:

24-жадвал

Стабил аҳолини ёши бўйича ҳисоблаш

Ўртача ёш			Стационар аҳоли		Стабил аҳоли			
			эркак	аёл	Ҳисоблар бўйича		Аҳоли	
					эркак	аёл	эркак	аёл
1	2	3	4	5	6	7	8	9
2,5	0,0118	0,988	101675	96009	100455	94875	1369,2	1293,9
7,5	0,0354	0,965	100910	95507	97378	92164	1327,3	1256,2
12,5	0,0590	0,943	100650	95343	94912	89908	1293,7	1225,4
17,5	0,0826	0,921	100278	95161	92356	97643	1258,8	1194,6
22,5	0,1062	0,899	99608	94886	94548	84303	1220,5	1162,7

Стабил аҳоли моделининг бирламчи маълумотлари:

- А.Лотканинг табиий ўсиш коэффиценти 4,3%;
- ўлим коэффиценти 12,7%;
- тугилиш коэффиценти 17,0%;
- тугилиш коэффицентлари йиғиндиси 72%;

R_2 – такрор пайдо бўлиш нетто коэффиценти 1,138 йил;

L_F – аёл авлоди узунлиги 27,5 йил;

L_0 – аҳолининг ўртача яшаш даври 69,9 йил;

L_0^M – эркакларнинг ўртача яшаш даври 66,85 йил;

L_0^F – аёллар ўртача яшаш даври 72,85 йил.

Стационар ва стабил аҳоли модели аҳолини тўлиқ ва ёш таркибини прогнозлаш имконини беради.

Назорат учун саволлар

1. Аҳолини прогнозлаш деганда нимани тушунасиз?
2. Аҳолини прогнозлашнинг қандай усуллари мавжуд?
3. Демографик ҳолат деганда нимани тушунасиз?
4. Аҳолини прогнозлашда қандай гипотезаларни қўллаш мумкин?
5. Демографик сифат нима?

Таянч иборалар

Демографик прогнозлаш, миграцион ўзгаришлар, яшовчанлик коэффиценти, аҳолининг жинс таркиблари, аҳолининг ёш таркиблари.

9-МАВЗУ. МУСТАҚИЛЛИК ШАРОИТИДА ДЕМОГРАФИК СИЁСАТ

9.1. Ўзбекистонда демографик вазият

Маълумки, аҳоли таркиби доимо ўзгариб, авлодлар ал-машинуви жараёни юз беради.

Кейинги 10 йилда республикадаги демографик жараёнларда катта ўзгаришлар содир бўлди. Жумладан, тугилиш даражаси, янги оилалар ташкил топиши қисқарди. Бу ўзгаришлар аҳоли сонига ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Ўзбекистон аҳолиси сони 2001 йил бошига келиб 24,9 млн. кишини ташкил этди. Шундан 62,7 фоизи қишлоқларда яшайди. Тарихий ва ижтимоий-иқтисодий омиллар ҳамда иқтисодиётнинг агросаноат хусусиятига эга бўлиши шаҳар аҳолиси улушининг жуда юқори бўлмаслигига сабаб бўлмоқда. Кейинги чорак аср мобайнида республика аҳолиси сони 11 млн. кишига ортди. Мустақиллик даврида эса аҳоли 4,2 млн. кишига кўпайиб, ўртача йиллик мутлақ миқдори 420 минг кишини ташкил этди.

Ўзбекистонда умумий демографик вазиятнинг вужудга келишида аҳоли сонининг ўсиш суръати юқори бўлган вилоятларнинг улуши катта бўлди. Жумладан, аҳоли йиллик ўсиш суръати Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида 3,0-2,8 фоизга тенг бўлиб, бошқа ҳудудларга нисбатан катта кўрсаткичга эга бўлди.

МДХ таркибига кирувчи давлатлар ичида аҳоли сонининг ўсиш суръатлари бўйича Ўзбекистон Тожикистондан кейин иккинчи ўринда туради. Россия, Украина, Беларусь ва Қозогистон давлатларида аҳолининг ўсиш суръатлари манфий кўрсаткичга эга бўлиб, аҳоли сони йилдан-йилга камайиб бормоқда.

Бироқ аҳоли сони мутлақ сонларда ортиб боргани ҳолда, унинг ўсиш суръатида йилдан-йилга пасайиб бориш кузатилмоқда. Масалан, 1970-1979 йиллар орасида ўртача йиллик ўсиш 3,0 фоизни ташкил қилган бўлса, кейинги 1980-

1989 йилларда 2,3 фоизга тўғри келди. 1990-1999 йилларда бу ўсиш 1,8 фоизга тушди. Охириги икки йилда эса аҳолининг ўсиш суръати 0,6 фоизга тенг бўлди.

Аҳоли сони ўсиш суръатининг пасайишига қуйидагилар сабаб бўлмоқда: кейинги чорак аср ичида аҳоли кўпайиши фақат табиий ўсиш, яъни туғилганларнинг ўлганлар сонидан юқорилиги ҳисобига юз бермоқда. Ундан олдинги йилларда эса табиий ўсиш билан бирга миграцион ўсишнинг, яъни бошқа давлатлардан кўчиб келувчиларнинг ҳам ҳиссаси катта эди.

МДҲ давлатлари таркибида Ўзбекистон табиий ўсиш кўрсаткичи бўйича биринчи ўринда туради. Табиий ўсиш кўрсаткичи Россияда минус 4,8, Украинада минус 6, Беларусда эса минус 4,5 га тенг. Бу давлатларда туғилганлар сонига нисбатан ўлганлар сони юқоридир. Масалан, 1998 йилда Россияда 1,3 млн. нафар чақалоқ туғилган бўлса, 1 млн. 990 минг киши вафот этган ва аҳоли 700 минг кишига камайган.

Ўз навбатида, Ўзбекистонда табиий кўпайиш кўрсаткичининг пасайишига туғилиш даражасининг тушиб кетаётганлиги сабаб бўлмоқда. Туғилиш даражаси 1991 йилда ҳар минг киши ҳисобига 34,5 нафарни ташкил қилган бўлса, бу рақам 2000 йилга келиб 21,5 нафарни ташкил этди. Агар мутлақ сонларда ифодаланса, 1991 йилда 724,1 мингдан ортиқ чақалоқлар туғилган бўлса, 2000 йилга келиб бу кўрсаткич 530,0 мингни ташкил этди. Айниқса, 1995 йилдан кейин чақалоқлар туғилиши қишлоқ жойларида ҳам, шаҳарда ҳам кескин камайиб бормоқда.

Ўзбекистондаги туғилиш коэффициенти ноҳуш демографик вазият вужудга келган Россия, Украина ва Беларусь давлатларига нисбатан деярли 2,5 мартага юқори.

Кўпгина ёш оилалар ўзларининг фарзанд кўриш давраларини 30 ёшгача ҳал қилиб, ундан кейин тўхтатмоқдалар. Масалан, 1999 йилда фарзанд кўрганларнинг 90 фоиздан ортиғини 17-30 ёш орасидаги аёллар ташкил этади. Аёлларнинг 30 ёшдан кейин фарзанд кўриш ҳоллари камайди. Ана шунинг учун ҳам оилаларда тўртинчи, бешинчи ва ундан кейинги фарзандлар туғилиши кескин камаймоқда.

Кейинги 10 йилликда оилада биринчи фарзанд бўлиб туғилганлар салмоғи ортиб борди. Жумладан, 2000 йилда

жами туғилган чақалоқларнинг 36,5 фоизи оилада биринчи фарзанд бўлиб туғилди. Бу кўрсаткич 1989 йилда 28,2 фоизни ташкил этган эди.

Ўзбекистон ҳудудларида туғилиш даражаси бир-биридан кескин фарқ қилади. 1991-2000 йиллар орасида шаҳар жойларида туғилиш коэффиценти 8.0 промиллега қисқарди. Айниқса, Қорақалпоғистон Республикаси ва Наманган вилоятида бу кўрсаткич энг катта — 13 промиллега тенг бўлди, шунингдек, Самарқанд, Сурхондарё, Хоразм вилоятларида туғилиш коэффиценти 10,6 промиллега қисқарди.

Тадқиқотлар кўрсатишича, туғилиш даражаси шаҳар жойларига нисбатан қишлоқларда деярли икки марта қисқарди. Масалан, 2000 йилга келиб қишлоқ жойларида туғилиш коэффиценти 1991 йилга нисбатан 15 промиллега камайди. Республиканинг қишлоқ жойлари кўрсаткичидан юқори бўлган ҳудудларга Сурхондарё, Жиззах, Андижон, Наманган вилоятлари кириб, уларда туғилиш коэффиценти ўрғанилган даврда 16-17 промиллега камайди.

Туғилишлар сонидаги ҳудудий тафовутлар оилаларнинг миллий таркибига қараб, билим даражаси, меҳнат характери ва тирикчилик учун пул топиш манбаига, даромад миқдорига қараб ижтимоий табақаланиши билан белгиланади. Ўзбекистоннинг маҳаллий миллатларига мансуб аёллар республикада яшовчи русийзабон миллатига мансуб аёлларга қараганда 2-3 марта кўпроқ бола кўради. Маълумки, русийзабон миллатига мансуб аҳоли асосан Ўзбекистоннинг шаҳар жойларида истиқомат қилади. Бундай ҳолат эса қишлоқларда туғилиш кўрсаткичининг шаҳарларга нисбатан юқори бўлиши омилларидан бири ҳисобланади.

Тадқиқотлар кўрсатишича, туғилиш даражаси бундан ҳам пасайиши мумкин, чунки эр-хотин ўртасида оилада бола туғилишини бошқариш йилдан-йилга ошиб бормоқда. Буни аҳоли орасида ўтказилган социологик тадқиқотлар ҳам тасдиқлайди. Жумладан, шаҳар ва қишлоқда яшовчи 2 мингдан ортиқ аҳолига «Сизнингча, оилада нечта фарзанд бўлгани маъқул?» деган савол билан мурожаат этилганда, ушбу саволга шаҳар жойларида яшовчи аёллар ўртача 2-3 болани маъқул сон деб топган бўлса, қишлоқдаги аёллар 3-4 болани кўрсатдилар. Демак, ушбу савол натижаларига асосланиб айтиш мумкинки, Ўзбекистонда

туғилиш даражаси келажакда яна ҳам камайиб боради. Дарҳақиқат, кейинги йилларда аёллар 70-йиллардагидек оилада 6-7 нафар эмас, балки 2-3 нафар ёки кўпи билан 4 нафар бола бўлишини маъқул кўрмоқдалар.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда ҳар бир туғиш ёшидаги (15-49 ёш) аёлга 2,8 нафардан фарзанд туғри келмоқда. Бу кўрсаткич 1993 йилда 4 га, 1970 йилларда эса 6 нафарга тенг эди. Ўз навбатида, Россия, Украина ва Беларусь давлатларида ҳар бир туғиш ёшидаги аёлга 1,2 нафар бола туғри келади.

Аҳолининг оилада фарзандлар сонига бўлган муносабатининг ўзгаришига аёлларнинг жамиятдаги ҳамда оиладаги мавқеи тубдан ўзгарганлиги, аёлларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этилишининг ортиши, маълумотлилик ва маданият даражасининг ошиб бориши, исталмаган ҳомиладорликнинг олдини олувчи турли хил замонавий воситаларнинг кенг тарғиб этилиши ва ҳоказолар катта таъсир кўрсатмоқда.

Ишлаётган ва бола тарбиялаётган оналарга кўпроқ оғирлик тушиши ва оиланинг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларининг ўсиши баъзи оилаларни ота-оналар хоҳлаганидан камроқ бола билан чекланишга мажбур этмоқда. Бу эса ёш оилаларнинг кам ва ўртача болали оилаларга ўтишининг бош омили бўлмоқда.

Демограф олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра, у ёки бу миллат авлоднинг ўрнини иккинчи авлод давом эттириши учун ҳар бир туғиш ёшидаги (15-49 ёш) аёлга 2,6 нафар бола туғри келиши керак экан. Шундагина муайян миллатнинг кўпайиши эмас, балки уни маълум сонда ушлаб туришга эришиш мумкин. Агар оилалар фақат 1-2 бола билан чекланса, оилалардаги бундай туғилиш даражаси ҳатто аҳолининг оддий табиий кўпайишини ҳам таъминлай олмас экан. Агар оилада ўртача 2 нафар фарзанд бўлса, мамлакат аҳолиси 365 йилда 2 мартага қисқарар экан. Ўз навбатида, оилада ўртача 1,5 нафар фарзанд туғилса, унда 53 йилда ва оилада болалар сони ўртача 1 нафарга тенг бўлса, ҳаммаси бўлиб 23 йилда мамлакат аҳолисининг тенг ярми йўқолиб борар экан.

Юқорида айтиб ўтилганидек, аҳоли сони ўсиш суръатининг пасайишига туғилиш кўрсаткичининг тушиб кетиши билан бирга миграция жараёни ҳам, яъни республика-

дан ташқарига кучиб кетувчилар сони ортганлиги ҳам таъсир кўрсатди. Собиқ иттифоқнинг парчаланиб кетиши натижасида республикадан туб аҳоли бўлмаган миллатларнинг ўз она юртларида яшаш истигаида кучиб кетишлари ташқи миграцияни оширди. Фақат 1991-1998 йиллар мобайнида Ўзбекистон аҳолиси сони ташқи миграция ҳисобига 683 минг кишига камайди.

Нормал демографик вазият шаклланишида аҳолининг ёш ва жинс таркиби катта аҳамиятга эгадир. Аҳоли таркибида эркак ва аёллар салмоғининг баробарлиги янги оилалар ташкил топиши учун қулай шароит яратди.

Ҳозирги кунда республика аҳолисининг умумий таркибида эркак ва аёллар салмоғи деярли тенглашди. Жумладан, 2000 йида эркаклар 49,9 фоизни, аёллар эса 50,1 фоизни ташкил этди. Янги туғилаётган ҳар 100 нафар қиз болага нисбатан туғилган ўғил болалар сони 105 нафарга тенг. Ўғил болалар сонининг қиз болалар сонига нисбатан юқорилиги аҳолининг 27 ёш қатламигача давом этади. 30 ва ундан катта ёшдаги аҳоли орасида аёллар салмоғи юқоридир. Тинч ва барқарор ҳаёт кечириляётган бир шароитда эркаклар сонининг кўпайиши табиий ҳолдир, чунки қиз болаларга қараганда ўғил болалар кўпроқ туғилади.

Ҳозирги кунда республика аҳолисининг тўртдан бир қисмини 16-29 ёшдагилар, шунингдек, кичик ёшдаги болалар ва ўсмирларнинг (0-14 ёш) улуши эса 38 фоиздан ортиғини ташкил этади. Бу эса республикада янги оилалар ташкил толишига замин бўлади. Маълумки, аҳоли асосан 17-29 ёш орасида никоҳга кириб, оила қуради. Умуман, республика аҳолисининг турмуш қуриш ёши ўртача 24 га тенг бўлиб, Ўзбекистон аҳолиси ёш давлатлар таркибига киради. Республика аҳолисининг 47 фоизини 0-18 ёшдаги аҳоли ташкил этади. Бу кўрсаткич Россия, Украина, Беларусь давлатларида деярли икки марта, Япония ва Германияда эса 2,5 марта кўп. Ўзбекистондаги бундай демографик моделъ XXI асрнинг биричи ярмига қадар кузатилиши мумкин. Бу эса Ўзбекистонда ўсмир ва ёшларга алоҳида эътибор беришни талаб этади.

Умуман, Ўзбекистон аҳолисининг ёш ва жинс таркиби демографик жиҳатдан қулай ва бу эса оиланинг демографик фаолияти учун ижобий ҳолдир.

Демографик вазиятни тадқиқ этишда аҳолининг ўлим ҳолатини таҳлил этиш алоҳида аҳамиятга эга. Ўлим ҳолати табиий ўсишнинг компоненти бўлиб, у аҳоли такрор барпо бўлишига таъсир кўрсатади.

Кейинги йилларда аҳоли соғлиғини сақлаш соҳасида қилинаётган тадбирлар туфайли умумий ўлим кўрсаткичи, айниқса, бир ёшгача бўлган болалар ўлими камайди. 2000 йилда Ўзбекистонда аҳолининг умумий ўлим кўрсаткичи 5,4 промиллени (ҳар минг киши ҳисобига ўлганлар сони) ташкил этди. Ушбу кўрсаткичларни 1991 йилга нисбатан солиштирадиган бўлсак, республикада умумий ўлим коэффициенти бироз камайдиганини (0,8 фоиз) кузатиш мумкин.

Жами ўлган аҳолининг 45 фоизи шаҳар аҳолисига тўғри келади. Умуман, шаҳар аҳолисининг умумий ўлим коэффициенти қишлоқдаги аҳолининг умумий коэффициентидан 1,7 промиллега кўп.

МДХ таркибидаги давлатлар орасида Ўзбекистонда ўлим коэффициенти энг паст кўрсаткичга эга. Россия, Украина ва Беларусь давлатларида ўлим коэффициенти катта бўлиб, ҳар мингга аҳолига нисбатан ўлим 13-14 нафарга тенг.

Демографик вазиятга бевосита никоҳ ва ажралишлар сони ҳам таъсир этади. Статистик маълумотлар кўрсатишича, 2000 йилда Ўзбекистонда 168,8 мингта янги оила ташкил топди. Ташкил топган оилаларнинг учдан икки қисмига яқини қишлоқ жойларида қайд этилди. 1991-2000 йиллар давомида жами 1 млн. 950 минг оила қурилди, яъни шу вақт ичида 3937,6 минг киши никоҳдан ўтди. Маълумотларга кўра, 2000 йилга келиб никоҳдан ўтувчиларнинг мутлақ сони ҳам тушиб кетди. Қайд этилган никоҳлар сони 1991-2000 йиллар давомида 37,6 фоизга камайди, яъни мутлақ сонларда 270,3 мингдан 168,8 минг-га тушди ёки 1991 йилда ҳар мингга аҳолига нисбатан 12,1 та никоҳ қайд этилган бўлса, бу кўрсаткич 2000 йилда 7тани ташкил этди. Демак, янги оилалар ташкил этилиши кейинги 10 йил ичида мутлақ сонда 102 мингта, ҳар минг киши ҳисобига 5 тага камайди. Бундай жараён барча вилоятларда ҳам кузатилади. Бу ҳол, асосан, демографик ҳам иқтисодий омилларга боғлиқ бўлмоқда.

Маълумки, кейинги йилларда йиғит ва қизларнинг бир-мунча эртароқ оила қура бошлаганлиги кузатишмоқда.

Аҳолининг такрор кўпайишида янги ташкил этилаётган оилалар сони билан бир қаторда келин-куёвларнинг ёши ҳам катта роль ўйнайди. Тадқиқотлар кўрсатишича, биринчи марта никоҳланувчи қизларнинг ўртача ёши тахминан бир йилга камайди. Масалан, 1991 йилда ўртача никоҳ ёши 21 ни ташкил этган бўлса, 2000 йилга келиб 20 ёшга туғри келди. Йигитларнинг никоҳга кириш ёши ўртача 23 ёшга тенг. Ёшларнинг оила қуришга тайёр бўлмай барвақт никоҳга киришлари, баъзан ёш оилаларнинг қўйди-чиқдисига сабаб бўлаётир. Дарҳақиқат, баъзи йигитлар ўзлари пул топмай, ота-оналари ҳисобига барвақт уйланиб, муқаддас ҳисобланган оила, фарзанднинг қадрига етмаяптилар. Шунингдек, ёш қизларнинг турмушдаги уқувсизликлари ва турмушда учраб турадиган баъзи қийинчиликларга бардошли, чидамли бўлмасликлари оқибатида янги ташкил этилган оилаларнинг пойдевори дарз кетиб, оилалар бузилишига сабаб бўлмоқда.

Маълумки, вақт ўтиши билан ташкил топган оилаларнинг бир қисми турли сабаблар туфайли бекор қилинади. 2000 йилда республикада 23,4 мингдан ортиқ никоҳ аҳди бекор қилинди. Улардан учдан икки қисмига яқини шаҳарларда қайд этилди.

Кейинги ўн йил мобайнида ажралишлар сони 30 фоизга камайган. Мустақилликнинг дастлабки йилида ажралишлар сони 33,3 мингдан ортиқ бўлган бўлса, 2000 йилга келиб бу кўрсаткич 10 мингга камайди ёки 1991 йилда ҳар мингга аҳолига нисбатан 2,8 та оила бекор қилинган бўлса, 2000 йилда бу кўрсаткич 0,9 тенг бўлди. Айтиш жоизки, 1991-1998 йиллар орасида ажралиш сони фақат камайиб борди. 1999 йилда эса ажралишлар сони кескин ошиб кетди. Бу ҳолни қуйидагича изоҳлаш мумкин: 1998 йилни «Оила йили» деб эълон қилиш муносабати билан судларга ажралиш учун берилган даъво аризалари судлар томонидан сунъий равишда ушлаб турилди. «Оила йили» ўтгандан кейин эса аризалар кўриб чиқилиши натижасида ажралиш сони кўтарилиб кетди.

1991-1992 йилларда ажралишлар сонининг кўплигига ташқи миграциянинг таъсири катта бўлди. Маълумки, собиқ иттифоқнинг парчаланиши натижасида маҳаллий миллат бўлмаган оилаларнинг кўпчилиги ўзларининг она юртлири

да яшаш истагида кўчиб кетдилар. Бироқ баъзи оилаларда эр ёки хотиннинг кўчиб кетишга хоҳиши бўлмаганлиги сабабли улар орасидаги никоҳ аҳди бекор қилинган. Натижада ажралишлар сони ортиб кетди.

1991-2000 йиллар давомида республикада жами 248,2 мингдан ортиқ никоҳ аҳди бекор қилинди. Бу рақамни шу давр ичида тузилган никоҳлар сонига (1950 минг) таққослаб кўрсак, сақланиб қолган никоҳлар сони 87 фоизни, никоҳни бекор қилган оилалар эса 13 фоизни ташкил этди.

Никоҳ аҳдини бекор қилиш ҳоллари Тошкент шаҳрида энг кўп бўлиб, ҳар минг аҳолига 2,9 та оила ажралишлари тўғри келади. Шунингдек, республика кўрсаткичидан юқори бўлган ҳудудларга Тошкент, Навоий, Сирдарё вилоятлари киради. Бу вилоятларда ажралишнинг умумий коэффициентини 1,4-1,3 промилле.

2000 йилда тузилган ҳар мингта никоҳ ҳисобига ўша йилнинг ўзида 139 та никоҳ аҳди бекор қилинди. Аммо бундан 2000 йилда қайд этилган никоҳларнинг 139 таси ўша йилиёқ бекор бўлган экан, деган хулоса чиқмайди. Бекор қилинган никоҳ аҳдларининг тахминан 90 фоизи бир неча йил аввал тузилган оилаларга тўғри келади. Бекор қилинган никоҳларнинг учдан бирини 5-9 йил муқаддам тузилган оилалар ташкил этади. Никоҳдан ажралган оилаларнинг 10 фоизи бир йил ёки бир йил тўлмаган ёш оилалардир.

Статистик маълумотларнинг кўрсатишича, никоҳ аҳдлари энг кўп 20-30 ёш орасида бекор қилинар экан.

Тадқиқотлар кўрсатишича, ажралаётган оилаларнинг 40 фоиздан ортигини фарзанди йўқ оилалар, учдан бирини эса бир фарзандли оилалар, қолган қисмини эса икки ёки нундан ортиқ фарзанди бор оилалар ташкил этади.

Рақамлар таҳлилига кўра, аксарият оилаларда фарзанд тугилмаганлиги учун кўпроқ ажралишлар содир бўлмоқда. Бироқ фарзанди бўла туриб ажралаётган оилаларни социологик тадқиқотлар орқали ўрганиш кўрсатишича, оилаларнинг ажралиб кетишига, кўпинча, қайнона-келин ўртасидаги келишмовчилик, эр-хотиннинг дунёқараши бир-бирига тўғри келмаслиги, эр ёки хотиннинг бир-бирига хиёнат қилиши, гиёҳвандлик ва ҳ. к. сабаб бўлмоқда.

9.2. Демографик сиёсатнинг мазмуни ва асослари

Ўзбекистон демографик сиёсатининг асосий вазифаси ҳозирги кунда вужудга келган демографик вазиятдан келиб чиқиб, она ва бола соғлиғини муҳофаза қилиш, аҳоли ўртасида ўлим даражасини пасайтириш ҳамда аҳолининг ўртача умр кўришини узайтириш, ишлаб чиқаришнинг асосий кучи бўлмиш меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишдан иборат.

Меҳнат ресурслари аҳолини такрор ишлаб чиқаришнинг асосий бўғинларидан бири ҳисобланади. Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш демографик жараёнлардаги ўзгаришларга боғлиқ. Аҳолини ишлаб чиқариш динамикаси, ёши, жинси, малакаси бўйича таркибий тузилишлари, никоҳ ва ажрлиш, аҳолининг механик ҳаракатларидаги асосий ўзгаришлар жамиятдаги иқтисодий ривожланишга ўз таъсирини кўрсатади. Аҳолининг бандлик даражаси миллий даромадни яратиш ва истеъмол ўртасидаги мувозанатни сақлашга хизмат қилади. Меҳнатга қобилиятли аҳолининг бандлиги ва ўртадаги фарқ мамлакатдаги ижтимоий тизимларнинг халқ учун хизмат қилиш даражасини белгилайди. Меҳнатга қобилиятли ҳамма аҳолини тўла иш билан банд қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки меҳнатга қобилиятли аҳолининг жинсий таркибига эътибор берганимизда, 52-54 фоиз меҳнатга қобилиятли аҳоли аёлларга тўғри келади. Аёлларнинг ишлаб чиқаришдаги иштирокидан ташқари, аҳолини такрор ишлаб чиқаришдек муҳим вазифаси ҳам борки, бу жараён даврида аёллар иқтисодиётда, ишлаб чиқаришда қатнашмайдилар. Шунини таъкидлаш керакки, аёллар ишлаб чиқаришда қатнашиб маҳсулот яратмаса-да, жамият учун қимматли бўлган меҳнат ресурсларини такрор ишлаб чиқаришнинг яратувчиси сифатида мамлакатнинг иқтисодий фаолиятига ҳисса қўшадилар. Меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш иборасини таҳлил қилишда ишлаб чиқаришдаги иштироки билан бирга, оиладаги аҳолини такрор ишлаб чиқариш ва бола тарбияси билан боғлиқ бўлган вақтни ҳам давлат аҳамиятига эга бўлган самарали меҳнат қаторига қўшиш керак. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»,

«Таълим тўғрисида»ги Қонун ҳам оила, оиладаги аёл иштирокисиз амалга ошиши мумкин эмас. Шахс маънавияти дастлаб оилада шаклланади ва жамият маънавиятини белгиловчи мезон сифатида намоён бўлади. Юсак маънавиятга эга ота-она оиланинг моҳияти, қадр, бурч, масъулият, оила вазифалари, оилада баркамол авлод тарбияси, оилани моддий жиҳатдан таъминлаш, унинг осойишталигини сақлаш каби вазифаларни англаб етади ва унга амал қилади.

Оила — тарбия маскани. Айнан шу маскандан ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик ва инсонпарварлик каби олий даражадаги қадриятлар шаклланади, авлоддан-авлодга етказилади. Шу сифатлар она сути, оила аъзолари меҳри ва намунаси билан бола хулқи, хатти-ҳаракати мазмунига сингиб боради. Шунинг учун меҳнат ресурслари шаклланишидаги вазифа таълим-тарбия тарихини оила даврасида қунт билан ўрганиш, унда олға сурилган ғоялардан баҳраманд бўлишдир.

Оиланинг биринчи галдаги вазифаси ўз насл-насабининг давом эттириш, авлодларнинг соғлом бўлишига эришиш, оила аъзоларининг фаровон турмуш кечиришини таъминлаш билан, бўш вақтларини мазмунли ўтказиш орқали жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳада давомийлигини таъминлашдан иборатдир.

Инсон соғлиги, халқнинг билим даражаси, ишчи кучининг малакаси, касб даражаси мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий тараққиёти учун муҳим омиллардан биридир. Инсон омили деган иқтисодий тушунча таълим ва тарбиянинг иқтисодиётдаги ўрнини белгилайди, иқтисодий ўсишни таъминловчи асосий омил бу ишчи кучи ва унинг меҳнати самарадорлигидир. Ишчи кучи бу инсоннинг жисмоний ва ақлий қобилиятларининг мужассамлашган равишда намоён бўлишидир.

Республикамиз Президенти И. А. Каримов тарбиянинг илк даври оилада, аёллар таъсирида амалга ошишини алоҳида таъкидлайди. Аёлларнинг оиладаги ва ишлаб чиқаришдаги ролини ошириш мақсадида бир неча тадбирлар белгиланди ва амалга оширилмоқда.

1998 йил «Оила йили» деб эълон қилинди, 1998 йил 2 февралда Вазирлар Маҳкамасининг 54-сонли қарорига асосан Республика «Оила» илмий-амалий маркази ташкил этил

ди, 1999 йилнинг «Аёллар йили», 2000 йилнинг «Соғлом авлод йили», 2001 йилнинг «Оналар ва болалар йили» деб эълон қилиниши ва мана шу йилларга хос тадбирларнинг амалга оширилиши тарбия, аёлларга муносабат соҳасидаги ота-болаларимиз, ўтмишимиздаги тажрибалар ва қарашларга ҳурмат ва қадрлаш, таълим-тарбия тарихини оила даврасида кунг билан ўрганиш ва унда олға сурилган ғоялардан баҳраманд бўлишдир. Чунки ўзбек днёрида дунё илм-фани хазинасига беадад улуш қўшган ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фарғоний, ал-Форобий, Ибн Сино, аз-Замахшарий, Мирзо Улуғбек, Имом ал-Бухорий каби аломалар яшаб, ижод этганлар.

Буюк саркарда бобомиз Амир Темурнинг оила, фарзанд тарбияси, кучли халқ ҳақидаги тадбирлари эса бутун дунёга ибратлидир. Унинг эсдаликларида: «Оилани муқаддас деб билдим, болаларим, набираларимга келин танлашда уларнинг насл-насабига алоҳида эътибор, болаларни тарбияли бўлиши учун ота-она танлашни зарур деб ҳисобладим», деб таъкидланади. Келинлари ҳомиладорлиги пайтида уларга осойишта ҳаёт, гўзал манзараларга қараш тавсия этилган ва Сароймулкхоним ҳузурига топширганлар. У ерда ҳомиладор аёлларга яхши таомлар, яхши суҳбатлар ташкил этилиб, ҳаттоки баланд овоз билан гапириш тақиқланган. Бундан кўзланган мақсад, бола она жисмида пайдо бўлган кундан бошлаб, тарбияли, бақувват ва соғлом улғайишига эришиш зарурияти бўлган.

Республикамиздаги оналар ва болалар соғлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш борасида амалга оширилаётган ишлар миллатимиз тарихининг давоми ва унга билдирилган ҳурмат-эҳтиром бўлиши билан бирга, мустақил республикамиз буюклигини таъминловчи халқимизнинг соғ, баркамол бўлиши, тинч, фаровон ҳаёт кечирishi учун яратилган асосдир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги 34-сонли қарорига асосан, аёллар ва ўсиб келаётган авлод соғлигини мустаҳкамлаш ва оиланинг тиббий маданияти даражасини ошириш масалалари бўйича доимий ишловчи комиссия ташкил этилди.

Ушбу комиссия функцияларига:

– минтақалар ва ҳудудлар бўйича демографик вазиятни репродуктив саломатликни сақлаш бўйича амалга оширила-

ётган чора-тадбирларнинг самарадорлигини аниқлаш ва таҳлил қилиш;

– ушбу жараёнларнинг ижобий ривожланишига тўсқинлик қилаётган муаммоларни ҳал қилиш;

– репродуктив саломатликни, ёшлар ва оилаларнинг тиббий маданиятини, соғлом болалар туғилиши ва уларни тарбиялашни яхшилаш бўйича устувор йўналишлар ва чора-тадбирларнинг мақсадли йўналишини ишлаб чиқиш ва бошқа бир қанча вазифалар юклатди.

Белгиланган вазифаларни амалга оширишда фақат давлат ташкилотларининггина эмас, балки ҳар бир шахс, меҳнат жамоаси ва маҳаллалар масъулиятини ҳам ошириш керак. Жамиятдаги соғлом, тарбияли халқ мамлакатнинг иқтисодий, ижтимоий бойлиги ҳисобланади.

Мамлакат миқёсидаги демографик сиёсатни кенг қамровли олиб боришдан мақсад табиий ўсишни камайтириш эмас, аксинча, соғлом она, баркамол авлод бўлишига эришишдир.

Назорат учун саволлар

1. Ҳозирда Ўзбекистондаги демографик вазият қандай?
2. Демографик сиёсатнинг мазмуни ва асосларини тунтиринг.

Таянч иборалар

Демографик вазият, демографик сиёсат, миграцион ўсиш.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

1. **Аҳоли динамикаси** — аҳоли сонининг мутлақ кўрсаткичлардаги ўсиб бориши.

2. **Аҳоли зичлиги** — аҳоли мутлақ кўрсаткичларини аҳоли яшаётган майдонга нисбати билан аниқланиб, 1 кв. км. жойга киши ҳисобида аниқланади.

3. **Аҳоли миқдорининг ўсиши** — туғилиш ва ўлим коэффициентлари ўртасидаги фарқ.

4. **Аҳоли рўйхати** — мамлакат миқёсида 5-10 йилда бир ўтказиладиган аҳоли ҳақидаги динамик, ижтимоий-иқтисодий, жинсий таркиби, ёши бўйича таркиби, оилавий таркиби, яшаш тарзи ҳамда келажак ҳақидаги фикрлари каби маълумотларни аниқлашга қаратилган илмий ташкиллашган тадбир.

5. **Аҳоли сони** — маълум ҳудудлардаги инсонлар йиғиндисининг мутлақ сонларда ифодаланиши.

6. **Аҳоли сонининг ўсиши** — аҳоли сонининг мутлақ кўрсаткичларда ўсиши. Аҳоли сонининг ўсиши маълум ҳудудлардаги аҳоли йиғиндисини минг киши — миллион киши ҳисобида вақт ўтиши билан ўсиб бориш кўрсаткичидир. Аҳоли сонининг ўсишига туғилиш, ўлим, миграция кўрсаткичлари таъсир этади.

7. **Аҳоли статистикаси** — аҳоли ҳақидаги кундалик, ойлик, чорак ва йиллик ҳисоботлар.

8. **Аҳоли таркиби** — аҳоли жинси, ёши бўйича мутлақ кўрсаткичларининг жами аҳоли сонига нисбатининг фоизларда ифодаланиши.

9. **Аҳоли ҳаракатлари ҳақидаги маълумотлар** — аҳолининг туғилиши, ўлими, никоҳдан ўтиши, ажралиши ва кўчиб юриши ҳақидаги дастлабки маълумотлар.

10. **Аҳоли ҳақидаги маълумотлар** — туман, вилоят статистик ҳисоблаш марказларида туман фуқаролик ҳолатларини қайд этиш идоралари ҳамда ички ишлар ва паспорт режими бўлимларидан олинади.

11. **Аҳолини рўйхатга олишнинг ташкилий масалалари** — рўйхатга олиш учун тайёргарлик кўриш даври, тайёргарлик 2-3 йил олдин бошланади. Рўйхатга олишни ташкил қилувчи комиссия тузилиб, шу комиссия тадбирлар ишлаб чиқади.

12. **Аҳолини такрор ишлаб чиқариш** — аҳоли сони таркибининг доимий равишда туғилиш, ўлим жараёнлари орқали янгилианиб туриши.

13. **Аҳолининг ёш бўйича таркиби** — айрим ёшлардаги аҳоли мутлақ кўрсаткичлардаги миқдорининг жами аҳоли мутлақ кўрсаткичлардаги миқдорига нисбатининг фоидаларда ҳисобланиши.

14. **Аҳолининг жинсий таркиби** — эркаклар ва аёлларнинг мутлақ сонлардаги кўрсаткичлари ва бу кўрсаткичларнинг аҳоли умумий кўрсаткичларига нисбатининг фоидаларда ифодаланиши.

15. **Аҳолининг табиий ўсиши** — туғилиш ва ўлим ўртасидаги фарқ табиий ўсишни билдиради, туғилиш ва ўлим промиллеларда ҳисобланади. Яъни ҳар минг киши ҳисобига туғилиш, ўлим ва табиий ўсиш.

16. **Аҳолининг ўртача сони** — маълум ҳудудлардаги аҳолининг йиллик ўртача сони=йил бошига бўлган аҳоли + йил давомида туғилганлар ва келганлар—йил давомида ўлган ва туғилган + йил охиридаги сонини иккига бўламиз. Аҳоли ўртача сони келиб чиқади.

17. **Аҳолининг қариши** — туғилишининг камайиши ва пенсия ёшидагилар салмоғининг юқори бўлиши билан ифодаланади. Аҳолининг қариши туфайли ўлим кўрсаткичи кўп бўлади.

18. **Болалар ўлими** — бир ёшгача ўлган болалар сонининг шу муддат ичида туғилган болалар сонига нисбати.

19. **Демографик жараёнлар** — аҳоли ҳаракатларига тааллуқли бўлган ҳамма кўринишлар: туғилиш, ўлим, табиий ўсиш; механик ҳаракатлар: миграция, урбанизация ва бошқалар.

20. **Демографик жараёнларнинг махсус кўрсаткичлари** — туғилиш, ўлим, никоҳ ажратиш, миграция кўрсаткичларининг ҳудудий, ёш бўйича кўриниши.

21. **Демографик кўрсаткичлар** — аҳолининг мутлақ сонларда ўсиши, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг жинслар бўйича бўлиниши, аҳолининг ёш бўйича бўлиниши ва аҳоли зичлиги ҳақидаги кўрсаткичлар.

22. **Демография** — («демос» — аҳоли, «графия» — ёзаман) бўлиб, аҳоли билан шугулланиш, аҳолишунослик маъноларини англатади.

23. **Иқтисодий фаол аҳоли** — жамиятнинг бирон соҳасида миллий даромад яратиб пул топаётган аҳоли.

24. **Миграция** — аҳолининг давлат чегараларидан ўтиб кетиши ёки келиши ҳаракати тушунилади. Миграция чегарага тааллуқли бўлишига қараб ички ва ташқи бўлиши мумкин. Бундан ташқари, доимий ва вақтинчалик, бир марталик ва қайтарилиб турувчи сабабларига кўра: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ихтиёрӣй ва мажбурий, ташкилий ва норасмий бўлиши мумкин.

25. **Миграция омиллари** — миграцион ҳаракатларнинг сабаблари.

26. **Оила** — жамиятнинг бир бўлағи бўлиб, эр-хотин ва болалардан иборат инсонлар мажмуасининг битта уйда, битта ҳовлида яшашига айтилади.

27. **Рўйхатга олишнинг критик моменти** — рўйхатга олиш мамлакат бўйича бир хил пайтда бошланиши учун критик момент танланади, яъни кечаси соат 24.00 қилиб белгиланади.

28. **Рўйхатга олишнинг назорат қилувчи тадбирлари** — рўйхатга олишнинг тўғри бораётганлигини назорат қилиш учун танлов асосида назорат ўтказиш.

29. **Туғилиш ҳақидаги махсус кўрсаткич** — туғилганларнинг туғиш ёшидаги аёллар сонига нисбати; ўлим кўрсаткичлари — ўлганлар сонининг ўртача аҳоли сонига нисбати.

30. **Шаҳар аҳолиси** — давлат мақоми билан шаҳар деб белгиланган жойларда яшаётган аҳоли йиғиндисига айтилади. Шаҳар аҳолиси мутлақ кўрсаткичининг жами аҳолига нисбати шаҳар аҳолиси салмоғини кўрсатади.

31. **Қишлоқ аҳолиси** — қишлоқ ҳўжалиги туманларида яшаб фаолият кўрсатаётган аҳоли қишлоқ аҳолиси дейилади. Қишлоқ аҳолиси мутлақ кўрсаткичларининг жами аҳолининг мутлақ кўрсаткичига нисбати қишлоқ аҳолисининг салмоғини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. Т., 1997.
2. Алиакберова Н. М. Размещение населения Ферганской долины. Т., 1996.
3. Бахметова Г.Ш. Методы демографического прогнозирования. М., 1982.
4. Болдерев В.А. Народонаселение в развитом обществе: теория и практика. М., 1983.
5. Борисов В. А. Демография. Учебник для вузов. М., 2001.
6. Боярский А.Я. Население и методы его изучения. М., 1975.
7. Буриева М.Р. Рождаемость в Узбекистане. Т., 1997.
8. Венецкий И.Г. Вероятностные методы в демографии. М., 1981.
9. Венецкий И.Г. Статистические методы в демографии. М., 1977.
10. Демографический энциклопедический словарь. М., 1985.
11. Калинин И.В. Возрастная структура населения. М., 1975.
12. Килдишев Г.С. и др. Статистика населения с основами демографии. М., Финансы и статистика, 1997.
13. Козлов В.И. Национальности. М., 1975.
14. Колесникова М.И. Социально-экономическая статистика. М.: ООО «Новое знание», 2002.
15. Комилова Ф.К. Демографический потенциал Узбекистана. Т., 1997.
16. Курс демографии. М., 1985.
17. Курс социально-экономической статистики. Под ред. М. Г. Назарова. М., 1999.
18. Особенности демографического развития. М., 1982.
19. Степаненко С.Г. Задачник по статистике населения. М., 1995.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.....3

1-мавзу. Демография статистикаси фанининг предмети, мақсади ва вазифаси

1.1. Демография статистикаси фани тарихидан.....	6
1.2. Демография статистикаси фанининг предмети.....	7
1.3. Фаннинг мақсади, вазифаси ва амалиётдаги аҳамияти.....	8
1.4. Демографик таҳдилларнинг усуллари.....	10
1.5. Фаннинг таркиби.....	11

2-мавзу. Демографик жараёнлар ва аҳоли ҳақидаги маълумотлар манбалари

2.1. Аҳоли ҳақидаги маълумотлар манбалари.....	13
2.2. Аҳоли рўйхатининг категориялари ва кузатув бирлиги	18
2.3. Рўйхатга олиш вақти ва якунлари.....	19
2.4. Рўйхатга олиш усуллари ва принциплари.....	20
2.5. Рўйхатга олишнинг ташкилий масалалари.....	21

3-мавзу. Аҳоли сони, таркиби ва жойланиши

3.1. Аҳоли сони, динамикаси.....	24
3.2. Аҳолининг жинсий таркиби.....	26
3.3. Аҳолининг ёш бўйича таркиби.....	31
3.4. Аҳолининг никоҳланиш таркиби.....	38
3.5. Аҳолининг оилавий таркиби.....	48
3.6. Оила ва уй ҳужалиги.....	54

4-мавзу. Аҳолининг табиий ва миграцион ҳаракатлари

4.1. Аҳолининг табиий ҳаракатлари.....	60
4.2. Аҳоли туғилишининг умумий ва махсус кўрсаткичлари.....	62
4.3. Аҳоли миграциясини ўрганишнинг моҳияти ва аҳамияти.....	66
4.4. Аҳоли миграцияси турлари.....	66
4.5. Аҳоли миграцияси ҳақидаги маълумот манбалари.....	67
4.6. Аҳоли миграцияси кўрсаткичлар тизими.....	68

5-мавзу. Аҳолининг табиий ўсиши

5.1. Туғилиш кўрсаткичлари.....	71
5.2. Туғилишнинг ёш бўйича кўрсаткичи.....	71
5.3. Туғиш ва унумдорлик.....	73
5.4. Никоҳли ва никоҳсиз туғилиш.....	75
5.5. Аҳолини такрор ишлаб чиқаришнинг оддий кўриши.....	77
5.6. Дунё мамлакатларида туғилиш кўрсаткичи.....	80
5.7. Ўзбекистонда туғилиш кўрсаткичи динамикаси, унга таъсир этувчи омиллар.....	83
5.8. Репродуктив кайфият.....	86
5.9. Демографик ва ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг ўзаро боғлиқлиги.....	89

6-мавзу. Ўлим кўрсаткичи, ўртача умр кўриш, умрни узайтириш кайфияти

6.1. Ўлим коэффициенти.....	92
6.2. Болалар ўлими.....	92
6.3. Ўлимнинг сабаблари ва кўрсаткичлари.....	93
6.4. Ўлим кўрсаткичига таъсир этувчи омиллар, ўртача умр кўриш.....	94

7-мавзу. Аҳолини такрор ишлаб чиқариш ва аҳолининг кўпайиши

7.1. Аҳолининг такрор пайдо бўлиши.....	99

7.2. Аҳоли такрор пайдо бўлишнинг ҳақиқий коэффициент. Авлод узунлиги. Аҳолининг икки марта кўпайиш даври.....	105
7.3. Аҳолининг математик моделлари. Стационар аҳоли.....	108

8-мавзу. Демографик прогнозлаш

8.1. Аҳоли умумий сонини прогнозлашнинг аҳамияти.....	110
8.2. Аҳолини прогнозлаш усуллари. Математик моделлар.....	113
8.3. Аҳоли жинс ва ёш таркибларини прогнозлаш.....	117

9-мавзу. Мустақиллик шароитида демографик сиёсат

9.1. Ўзбекистонда демографик вазият.....	125
9.2. Демографик сиёсатнинг мазмуни ва асослари.....	133
Таянч иборалар.....	137
Адабиётлар.....	140

Т. ИСОҚОВА, Х. ХУҶАҚУЛОВ

ДЕМОГРАФИЯ СТАТИСТИКАСИ

(Ўқув қўлланма)

Тошкент — 2004

Нашр учун масъул

Н.А.Халилов

Муҳаррир

М. Саъдуллаева

Мусахҳиҳа

М. Усмонова

Компьютерда

саҳифаловчи

Ш.Хазратова

Босишга руҳсат этилди 25.06.04. Бичими 84x108¹/₃₂. Офсет қоғоши. Шартли
босма табоғи 9,0. Нашр табоғи 9,0. Адади 500 нусха

«ЎАЖБНТ» Маркази, Тошкент, Пахтакор кучаси, 3

Андоза нусхаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлигининг «ЎАЖБНТ» Маркази
компьютер бўлимида тайёрланди

“НИСИМ” босмахонасида босилди.

Буюртма № 218